

« WAAR IK EINDIG EN JIJ BEGINT »

HEDENDAAGSE LITERATUUR IN CONTEXT:
LAATPOSTMODERNISME, RELATIONELE ROMAN OF AFFECTIEVE
DOMINANT?

Aantal woorden: 24.371

Glen Van Muylem

01207379

Promotor: Prof. dr. Lars Bernaerts

Masterproef voorgelegd voor het behalen van de graad master in de richting Vergelijkende
Moderne Letterkunde

Academiejaar: 2016 - 2017

Verklaring i.v.m. auteursrecht

De auteur en de promotor(en) geven de toelating deze studie als geheel voor consultatie beschikbaar te stellen voor persoonlijk gebruik. Elk ander gebruik valt onder de beperkingen van het auteursrecht, in het bijzonder met betrekking tot de verplichting de bron uitdrukkelijk te vermelden bij het aanhalen van gegevens uit deze studie. Het auteursrecht betreffende de gegevens vermeld in deze studie berust bij de promotor(en). Het auteursrecht beperkt zich tot de wijze waarop de auteur de problematiek van het onderwerp heeft benaderd en neergeschreven. De auteur respecteert daarbij het oorspronkelijke auteursrecht van de individueel geciteerde studies en eventueel bijhorende documentatie, zoals tabellen en figuren.

Voorwoord & dankwoord

Is schrijven een exclusief individuele bezigheid, of is het veeleer een sociaal, collectief verschijnsel? Op het einde van de rit kan ik met zekerheid zeggen dat het antwoord op die vraag wellicht in het midden ligt. De intellectuele reis die aan deze scriptie voorafging, begon ongeveer iets meer dan een jaar geleden met de volgende uitspraak tijdens de lessenreeks Nederlandse Letterkunde VI: ‘gevoelens zijn vandaag argumenten geworden.’ De docent, prof. dr. Lars Bernaerts, had het in dat verband over de stand van zaken van de hedendaagse literatuur en maatschappij. Die link onderzocht ik niet alleen door de studies van tientallen onderzoekers uit te pluizen, maar ook door die ideeën te bespreken met vrienden, familie en professoren.

Mijn eerste woord van dank gaat uit naar de persoon die aanwezig was aan het begin en einde van deze rollercoasterit, mijn promotor Lars Bernaerts: om mijn tekstontwerpen steeds in een kort tijdsbestek grondig na te lezen, om de omslachtige, slordige formuleringen erin weg te werken, mijn ideeën tijdig bij te sturen en ze van kritische commentaar te voorzien. Ik stel daarnaast onze vele gesprekken en de tijd die hij daarvoor vrijmaakte ten stelligste op prijs, en vooral zijn bescheiden, oprechte aanmoedigen (‘omdat ik ook een soort vooruitgangsdinker ben, kan ik je veel schrijflust toewensen’) die me aanspoorden om deze studie tot een goed einde te brengen. Tot slot wil ik hem ook bedanken voor zijn aanmoedigen in mijn ambities als criticus en me actief te betrekken bij de redactie van het literaire tijdschrift *DW B*, waar ik onschatbare ervaring heb opgedaan.

Een tweede enorm grote invloed op de totstandkoming van deze scriptie was Emma Reynaert. Zonder haar onvoorwaardelijke liefde, onze eindeloze mijmeringen en discussies over de relatie tussen literatuur en maatschappij en het geklaag die ze dagelijks van mij moest aanhoren, zouden de ideeën en verklaringen in mijn studie nooit zo geraffineerd geweest zijn. Bedankt voor de ontelbare lessen die je mij hebt geleerd, je legendarische persoonlijkheid en (dat misschien vooral), je oeverloze geduld: ‘I waited for something, and [you] arrived.’

Last but not least wil ik ook mijn dank betuigen aan mijn ouders, die me überhaupt de kans gaven om verder te studeren en me onophoudelijk hebben gesteund de voorbije vijf jaren. Ik wil graag de mensen bedanken die hun tijd vrijmaakten om mijn scriptie te voorzien van kritische commentaar (Nele Van Muylem, Jan-Bart Claus, Philipp Kocks) en al mijn oude studiegenoten, vrienden en kennissen die ik onmogelijk hier allemaal kan opnoemen. Jullie hebben mij steun, plezier, inspiratie en vooral goesting gegeven.

Mijn scriptie ambieert om een zo volledig mogelijke metareflectie te zijn over het laatpostmodernisme in de Nederlandse literatuur, de relationele roman en de affectieve dominant. Hoewel ik beseft dat ik geen hedendaagse literaire werken heb geanalyseerd en dat dat de belangrijkste zwakte van deze studie is, wou ik graag een zo volledig mogelijke onderbouwing geven voor het concept van de affectieve dominant in de literatuur en maatschappij. Zo kon ik niet alleen voortbouwen op mijn persoonlijke interesses met betrekking tot de literatuurwetenschap, maar kon ik vooral ambiëren om vruchtbaar bij te dragen aan het huidige debat rond (ontwikkelingen in) de hedendaagse (Nederlandse) literatuur.

VERKLARING I.V.M. AUTEURSRECHT	1
VOORWOORD & DANKWOORD	2
INLEIDING – DE LITERAIRE TEMPERATUUR VAN DE NIEUWE TIJD	5
HOOFDSTUK I	14
1.1. LAATPOSTMODERNISME, RELATIONELE ROMAN OF AFFECTIEVE DOMINANT?	15
1.1.1. Laatpostmodern engagement: het geval Vaesssens (& Van Dijk)	16
1.1.2. “Amusing and perfectly self-conscious charlatans”: het postmodernisme	25
1.1.3. Een nieuw e(s)thetisch engagement: het geval Olon & Van Dijk	34
1.1.4. Change of dominant? De affectieve dominant	40
HOOFDSTUK II	43
2.1. HEDENDAAGSE LITERATUUR EN IDEOLOGIE	44
2.1.1. De postmoderniteit	46
2.1.2. Van revolutie tot berusting: de verrijzenis en val van een radicaal-linkse voorhoede	49
2.1.3. Hail to the Thief: de hegemonie van het neoliberale laatkapitalisme	58
2.1.4. “Resistance arises from within”: postmodernisme als ideologie of ideologiekritiek?	62
2.2. DE AFFECTIEVE CRISIS: EEN CONTEXTUELE EN IDEOLOGISCHE DUIDING VAN HEDENDAAGSE LITERATUUR	67
2.2.1. “My heart will go on and so on and so on”: post- of laatmoderniteit?	68
2.2.2. “I am already eating from the trash can [called ideology] all the time”: literatuur in context	72
CONCLUSIE – “DO NOT GO GENTLE INTO THAT GOOD NIGHT”	78
BRONNEN	82

Aantal woorden: 24.371

INLEIDING – de literaire temperatuur van de nieuwe tijd

Deze tijden van globalisering, immigratie, toenemende religieuze spanningen, oorlog, uitholling van de democratie onder druk van populisme, verkwanseling van grondrechten onder het mom van bevordering van de veiligheid, ecologische rampspoed en economische crisis zijn bijzondere en bijzonder gevaarlijke tijden die bijzondere eisen stellen aan de kunst.

Erik Jan Hermans & Ilja Leonard Pfeijffer, “Manifest voor een riskante literatuur,” in *Trouw*.

Dat was de vierde stelling die Erik Jan Hermans en Ilja Leonard Pfeijffer neerpenden in hun ‘Manifest voor een riskante literatuur’ in 2009.¹ Riskant moet hier begrepen worden als betrokkenheid bij maatschappelijke of actuele thema’s van vandaag. Hoewel hun manifest wellicht ironisch bedoeld is², weerklinkt er sinds een aantal jaren een duidelijke roep van critici en schrijvers naar geëngageerde literatuur. Zo publiceerde A. H. J. Dautzenberg in 2015 nog *Vuur! Bezieling en betrokkenheid in de Nederlandstalige letteren*, een bloemlezing van een vijftigtal schrijvers die een duidelijke stelling in actuele debatten en geëngageerde literatuur schrijven. In diezelfde geest noemde Pfeijffer zichzelf in de ontvangstneming van de Eduard du Perronprijs ‘een geëngageerd schrijver die verdomme iets te zeggen heeft over de wereld waarin we leven.’³

De hele discussie rond maatschappelijk relevante literatuur flakkerde in alle hevigheid op door een studie van Thomas Vaessens in 2009, *De revanche van de roman*.⁴ In zijn boek stelt Vaessens zich de vraag of we met de deconstructieve neiging van het postmodernisme niet te ver gegaan zijn: kunnen we vandaag bijvoorbeeld nog geloven in het nut van literair engagement? We zien volgens hem overal schrijvers opduiken die zich bevlogen bezighouden met maatschappelijke onderwerpen en die hun literatuur steeds meer in dienst stellen van

---

¹Harmens, E.J. & Pfeijffer, I.L. “Manifest voor een riskante literatuur,” in *Trouw*, 2009, online: <https://www.trouw.nl/home/manifest-voor-een-riskante-literatuur~a3737705/>.

²Weijs, C. “Riskant,” in *De Groene Amsterdammer*, 2009, online: <https://www.groene.nl/artikel/riskant>.

³Pfeijffer, I. L. “We schreeuwen meer dan dat we luisteren. Daarom is literatuur noodzakelijker dan ooit,” in NRC Handelsblad, 25 april, 2016, online: <https://www.nrc.nl/nieuws/2016/04/25/we-schreeuwen-meer-dan-dat-we-luisteren-daarom-is-literatuur-noodzakelijker-dan-ooit-a1466440>.

⁴Vaessens, T. *De revanche van de roman: literatuur, autoriteit en engagement*. Vantilt, Nijmegen, 2009.

een buiten de literatuur gelegen functie, zoals Arnon Grunberg, Marjolein Februari en Charlotte Mutsaers. Vaessens' studie kon echter op heel wat kritiek rekenen vanuit verschillende hoeken. Zo stelde Carel Peeters in een recensie dat Vaessens zich openbaarde als een "literair populist", iemand die overtuigd is dat literatuur moet geschreven worden ten dienste van een publiek:

Boeken mogen niet meer geschreven worden vanuit het idee dat ze het niveau van literatuur moeten halen, schrijvers moeten zich naar de wensen van het publiek richten en geëngageerd zijn. Elk boek moet door iedereen gelezen kunnen worden, het moet realistisch zijn, het moet mainstream zijn, en beslist niet, zoals Vaessens schrijft, voor "een handjevol connaisseurs."⁵

Toch merkte Vaessens een aantal belangrijke trends op in de hedendaagse literatuur. In het hoofdstuk "Dutch Literature: Stripping the Novel of Its Harmlessness" stelt hij bijvoorbeeld dat een aantal auteurs die aanvankelijk het postmodernisme omarmden er later afstand van namen door een nieuwe positie te zoeken in hun auteurschap '[which] did not shun inspiration from traditions and forms associated with the liberal humanist position that postmodernism was supposed to have left behind.'⁶ Die stelling legt een belangrijke trend bloot in de hedendaagse literatuur, namelijk die waarin auteurs meer en meer afstand nemen van het postmodernisme en zich duidelijker positioneren in een liberaal-humanistischere positie, wat wil zeggen dat ze opnieuw streven naar – vanuit het perspectief van het postmodernisme: naïeve – oprechte emoties. In de lessenreeks *Moderne Nederlandse Letterkunde I* onderzochten we immers een aantal romans van prominente hedendaagse schrijvers, zoals die van Peter Verhelst, Charlotte Mutsaers en Stefan Hertmans, die gaandeweg evolueerden van een postmodern naar een liberaal-humanistisch mens- en

---

⁵ Peeters, C. "Thomas Vaessens' literaire populisme" in *Vrij Nederland*, 16 mei, 2009, online: <https://www.vn.nl/thomas-vaessens-literaire-populisme/>.

⁶ Vaessens, T. "Dutch Literature: Stripping the Novel of Its Harmlessness," in *Reconsidering the Postmodern: European Literature Beyond Relativism*. Vaessens & Van Dijk (Red.). Amsterdam University Press, Amsterdam, 2011, 59-76.

wereldbeeld. Zo maken Hertmans en Verhelst meer ruimte voor het gevoel en de empathie, en spreekt er uit Mutsaers' recentste roman een duidelijk urgenter problematiek omtrent actuele en ethische vraagstukken. De vraag dringt zich dus op: kunnen we tegenwoordig in de Nederlandse literatuur spreken van een nieuwe stroming?

Als we mogen uitgaan van recente literatuur omtrent het postmodernisme, dan kunnen we stellen dat het postmodernisme als filosofisch gedachtegoed en literaire vorm vandaag weinig slagkracht meer heeft. Vervaeck stelt immers in "De kleine Postmodernsky" dat het postmoderne gehalte van sommige romanciers verwatert vanaf de tweede helft van de jaren negentig in de Vlaamse en Nederlandse literatuur – al besluit hij wel dat 'de postmoderne roman nog lang niet dood is' en het nog steeds rendeert om romans te analyseren door een postmoderne lens.⁷ Postmodernisme is volgens Vervaeck ook een leeswijze – een opvatting die ik ook, maar niet uitsluitend, in deze studie beaam –, het is een verzamelnaam voor een aantal kenmerken die door de literaire kritiek aan bepaalde teksten toegeschreven wordt.⁸ Vanaf ongeveer 1995 wordt volgens Vervaeck het postmodernisme geen 'dominante', maar een 'modieuze' leeswijze, en vanaf de jaren 2000 wordt het zelfs een 'residuele' of stilaan onbeduidendere leeswijze – termen die hij ontleent aan (of in het geval van de term 'modieus': geïnspireerd door) Raymond Williams om te verwijzen naar het hegemonische discours dat uitmaakt wat legitieme literatuur inhoudt.⁹

Volgens vele internationale onderzoekers is de internationale hedendaagse literatuur in een periode 'beyond postmodernism' beland, een periode waarin we reflecteren over een 'long-standing dispute' over de fundamentele filosofische problemen die het postmodernisme met zich meebracht.¹⁰ Maar als het postmodernisme vandaag ten einde is, dan zouden we volgens Stierstorfer ook de emergentie moeten zien van een aantal nieuwe paradigma's in de

---

⁷ Vervaeck, B. "De kleine postmodernsky: ontwikkelingen in de (verhalen over de) postmoderne roman," in *Achter de verhalen: over de Nederlandse literatuur van de twintigste eeuw*, Brems et al. (Red.), Peeters, Leuven, 2007, 133-165.

⁸ Vervaeck, B. "Vooraf," in *Het postmodernisme in de Nederlandse en Vlaamse roman*. Vantilt, Nijmegen, 2007, 7.

⁹ Vervaeck, B. "Genre in verandering. Vernieuwing in de naoorlogse Nederlandstalige roman," in *Spiegel der letteren*, 56 (1), 2014, 51-83.

¹⁰ Stierstorfer, K. "Introduction: Beyond Postmodernism – Contingent Referentiality?" in *Beyond Postmodernism: Reassessment in Literature, Theory, and Culture*. Walter De Gruyter, Berlijn/New York, 2012, 1.

literatuur. Volgens Vaessens en Vaessens & Van Dijk zien we die nieuwe paradigma's al in de hedendaagse literatuur op verschillende manieren. Ze noemen een zestal tendensen op: (i) de problematisering van ironie, (ii) het vervagen van de grenzen tussen fictie en non-fictie, (iii) een sterk verlangen naar sociaal engagement, (iv) neo-realisme, (v) reflectie over de rol/functie van literatuur, en (vi) een zekere drang naar of verbondenheid met een publiek.¹¹ Die tendensen vormen samen het 'laatpostmodernisme' in de moderne literatuur.

Vaessens en Vaessens & Van Dijk stellen het laatpostmodernisme voor als een geheel van literaire tendensen die voorbijgaan aan het postmodernisme: laatpostmoderne romans aanvaarden postmoderne paradigma's of filosofische problemen (zoals het failliet van de grote verhalen volgens Lyotard), maar trachten verder te gaan. Dat impliceert tevens dat hedendaagse literatuur zich opnieuw keert naar

worldly concerns through postmodernism; [literature beyond postmodernism is] not a defeatist return to pre-postmodernist or even pre-modernist notions of realism, not a renunciation of the tradition of literary experimentation [...], but indeed a critical reappraisal of formal and linguistic innovation as a literary value in and of itself. [...]. [It] is still aware of problems of form and language, but "above all it is "worldly"", it does not evade everyday life. It should no longer explicitly question mimesis, but use it and debunk it at the same time.¹²

Vaessens (en Vaessens & Van Dijk in *Reconsidering the Postmodern*) conceptualiseren de overgang van de postmoderne naar de laatpostmoderne roman als een verschuiving van vrijblijvende ironie naar oprecht engagement. Hedendaagse romans willen bijvoorbeeld op moreel niveau volgens Yra Van Dijk & Merlijn Olon de vraag beantwoorden wat het

---

¹¹ Vaessens & Van Dijk, "European Literature Beyond Relativism," 19-22.

¹² Vitse, "Flemish Literature: Questions of Commitment and Authenticity," in Vaessens, T., & van Dijk, Y. *Reconsidering the postmodern: European Literature Beyond Relativism*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 2011.

betekent 'om hier, nu te zijn, zonder groot verhaal, en te midden van ontelbare anderen.'¹³ De hedendaagse roman is daardoor geen experiment meer op formeel niveau zoals in het postmodernisme, maar een realistisch, wereldlijk verhaal, getypeerd door conventionele of traditionele vertelvormen. Olnon & Van Dijk specificeren in hun artikel "Radicaal relationisme" in *De Gids* hoe een literatuur 'beyond postmodernism' er zou uitzien. De hedendaagse roman is volgens de onderzoekers een 'relationele' roman, een roman waarin de zoektocht naar de identiteit van de hoofdpersoon gethematiseerd wordt door en te midden van anderen.¹⁴ De thematisering van dat 'nieuw gevoel van wij' is volgens hen de belangrijkste literaire thematiek van de recentste jaren, en kan in feite "laatpostmodern," "cosmodern" of "posthumanistisch" genoemd worden – 'het komt in wezen op hetzelfde neer...'¹⁵

De onderzoeker Sven Vitse gaat niet helemaal akkoord met de bovenstaande stellingen van Vaessens en Vaessens & Van Dijk over het laatpostmodernisme en van Olnon & Van Dijk over de relationele roman. Hoewel Vitse ermee akkoord gaat dat de thematiek van recente romans existentiëler en affectiever van aard is en dat 'postmodern irony has had its day', toont hij aan dat postmoderne romans ook geëngageerd (kunnen) zijn op een ander, filosofisch en literair-technisch vlak. Een opmerkelijke constante bij alle bovenstaande onderzoekers is de negatieve attitude tegenover het postmodernisme. De hedendaagse literatuur moet bijvoorbeeld volgens Vaessens nog steeds 'herstellen van de schade' die het postmodernisme haar zou hebben toegebracht, waarmee hij bedoelt dat de postmoderne literatuur en filosofie een nihilistisch relativisme en politieke correctheid voortbracht in het Westen.¹⁶ Vaessens & Van Dijk verklaren het postmodernisme zelfs dood en stellen dat het tijd is om de literaire nalatenschap van het postmodernisme te evalueren. Daarom stellen volgens hen vele schrijvers en critici zich vandaag opnieuw de vraag hoe het nu verder moet

---

¹³ Olnon, M. & Van Dijk, Y. "Radicaal relationisme: Het andere engagement in de jongste Nederlandse literatuur," in *De Gids* Vol. 178, Nr. 3, 2015, online: <https://de-gids.nl/2015/no3/radicaal-relationisme>.

¹⁴ Olnon & Van Dijk, "Radicaal relationisme," online.

¹⁵ Olnon & Van Dijk, "Radicaal relationisme," online.

¹⁶ Vaessens, T. "De crisis van de cultuur," in *De revanche van de roman: literatuur, autoriteit en engagement*. Van Tilt, Nijmegen, 2009, 69-90.

met de literatuur: '[w]hat has been the effect of postmodernism? Have we gone beyond it in literature, and why would we want to go beyond it? [...] What have they put in its place?'¹⁷

Een van de hamvragen voor de hedendaagse literatuurwetenschap is of we wel voldoende bewijzen hebben om tegenwoordig van een laatpostmoderne stroming, een relationele roman of een affectieve dominant in de literatuur te spreken. Hoewel vele literatuurwetenschappers beweren dat het postmodernisme haar einde nadert en we de literatuur allerlei nieuwe richtingen zien uitgaan, bestaat er vooralsnog weinig consensus¹⁸ over 'the specific forms and themes which distinctly [point] "beyond" postmodernism'.¹⁹ Sommige onderzoekers stellen evenwel dat het postmodernisme in de literatuur vandaag nog steeds het dominante paradigma is, of dat het modernisme 'beyond any paradigmatic thresholds of postmodernism' doorwerkt.²⁰ Het postmodernisme is volgens die laatste opvatting nog 'ascendant', en modernistische 'concerns, themes and approaches are far from being completely superseded or invalidated in the Western civilisation of postmodernity.'²¹

Als er al enige consensus zou kunnen bestaan over een literatuur 'beyond postmodernism', dan is het dat hedendaagse (Nederlandse) romans enerzijds wereldlijker en realistischer (zowel qua thematiek als vertelvorm), en anderzijds affectiever zijn (sterkere nadruk op emoties, het "voelen" van die werkelijkheid). Met betrekking tot dat laatste stelde Vitse bijvoorbeeld in een recensie over het debuut van Koen Sels nog dat *Generator* thematisch categoriseerbaar is in 'de speerpunt van de affectieve wending [...] in het hedendaagse proza.'²² Hedendaagse romans vertonen volgens hem een 'affectieve dominant'²³ en niet meer, zoals tijdens het modernisme en het postmodernisme, een

---

¹⁷ Vaessens, T., & Van Dijk, Y. "European Literature Beyond Relativism," in *Reconsidering the postmodern*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 2011, 8.

¹⁸ Stierstorfer stelt echter wel dat de nieuwe literaire tendensen zich niet zozeer lijken te bewegen 'towards new-found lands of an exotic "other," maar net traditionelere thema's, formele vormen en andere problemen van het verleden opzoeken.

¹⁹ Stierstorfer, "Introduction: Beyond Postmodernism – Contingent Referentiality?" 3-4.

²⁰ Stierstorfer, "Introduction: Beyond Postmodernism – Contingent Referentiality?" 3.

²¹ Stierstorfer, "Introduction: Beyond Postmodernism – Contingent Referentiality?" 3.

²² Vitse, S. "Het Sniijdt. De "cutting edge" van Spit en Sels," in *DWB* 2016/4, 87.

²³ Demeyer, H & Vitse, S. "De affectieve dominant. Een ideologiekritische lezing van recent Nederlandstalig proza." *Lezing Achter de verhalen* 6, Rijksuniversiteit Groningen, 2016.

epistemologische en ontologische dominant.²⁴ McHale definieert de dominant in *Postmodernist Fiction* als een structuur die orde en hiërarchie schept in een diversiteit van technieken en motieven in een literaire tekst.²⁵ De vraag van hedendaagse romans is, in de woorden van Vitse, ‘niet zozeer “hoe kan ik het verleden kennen?”, of “bestaat er een werkelijkheid buiten de taal?”, zoals in het postmodernisme, als wel “hoe kan ik de historische werkelijkheid voelen?”’²⁶ Die opvatting over de hedendaagse literatuur is er een die ik deel en in deze studie verder wil onderzoeken.

Een vaak over het hoofd geziene nuance is dat termen als postmodernisme, laatpostmodernisme of affectieve dominant nog steeds heuristische, theoretische constructies zijn van critici en literatuurwetenschappers. De fenomenen of tendensen die ze daarom met hun begrippen greep op willen krijgen, omvatten wellicht nooit helemaal de werkelijkheid. Is er daarom wel degelijk grond om bijvoorbeeld de abstraheringen van Vaessens, Vaessens & Van Dijk, Olon & Van Dijk en Vitse te rechtvaardigen? De vraag die ik mij in deze studie stel, is tweevoudig. In het eerste hoofdstuk onderzoek ik welk theoretisch concept – het laatpostmodernisme, de relationele roman en de affectieve dominant – het beste de ontwikkelingen in de hedendaagse literatuur benadert. Volgens mij is het correcter om vandaag met betrekking tot hedendaagse Nederlandse literatuur te spreken over een affectieve dominant. In het tweede hoofdstuk onderzoek ik of er een sociologische grond is voor die getheoriseerde overgang van het postmodernisme naar de affectieve dominant. Literatuur maakt, zoals de marxistische criticus Terry Eagleton stelt, immers altijd deel uit van een maatschappij en is niet op enigmatische, onverklaarbare wijze verbonden aan de psychologie van een auteur. Literaire werken zijn veeleer ‘forms of perception, particular

---

²⁴ Hierbij wil ik graag Sven Vitse bedanken voor onze correspondentie van 04/07/17 – 07/07/17 waarin hij me genereus de basistekst van de lezing over de affectieve dominant bezorgde. Zonder zijn jovialiteit en vertrouwen in onze gemeenzaamheid zou deze masterproef nooit tot een goed einde zijn gekomen.

²⁵ McHale, B. *Postmodernist fiction*. Routledge, London, 1999.

²⁶ Vitse, S. “Wat je een man maakt. Essays en proza van Joost de Vries,” in *DWB*, 2016/2, 97.

ways of seeing the world; and as such they have a relation to that dominant way of seeing the world which is the “social mentality” or ideology of an age.’²⁷

Mijn studie ambieert om een theoretische metareflectie te zijn over de overgang van het postmodernisme naar de hedendaagse roman. Hierbij onderzoek ik enerzijds de theorieën van Vaessens, Vaessens & Van Dijk, Olon & Van Dijk, Vitse en Demeyer & Vitse, anderzijds kijk ik naar studies over de hedendaagse samenleving en sociologische factoren om de vermeende overgang van de ontologische naar de affectieve dominant te toetsen. In het eerste hoofdstuk wil ik het laatpostmodernismebegrip van Vaessens en Vaessens & Van Dijk analyseren (1.1.1) om daarna de verwarrende dialoog van de onderzoekers met het postmodernisme uit te klaren (1.1.2). Daarna neem ik het relationismebegrip van Olon & Van Dijk onder de loep (1.1.3) om uiteindelijk tot een voorlopige conclusie te komen waar ik mij verder in deze studie zal op focussen (1.1.4). In de laatste paragraaf van dat hoofdstuk beargumenteer ik dat de affectieve dominant vandaag wellicht de beste manier is om de hedendaagse literatuur te beschrijven.

Het tweede hoofdstuk van mijn scriptie gaat dieper in op de vraag hoe we de affectieve dominant in de literatuur in een maatschappelijke context kunnen plaatsen. Vanuit een marxistisch perspectief is kunst altijd deel van de superstructuur van een samenleving, en maakt kunst dus onvermijdelijk deel uit van haar ideologie. ‘To understand literature, then, means understanding the total social process of which it is part.’²⁸ De eerste stap om hedendaagse tendensen in de literatuur te begrijpen, is om eerst tot een beter begrip te komen van de heersende ideologie in die samenleving. Om dat te doen, kijk ik naar ontwikkelingen buiten de literatuur. Zo’n aanpak is geen verhaspeling van de literaire kritiek of literatuurwetenschap met andere disciplines, maar net een essentieel element ‘for the fullest explanation of any work of literature.’²⁹ Dat zal ik doen door een sociologische analyse te maken van de postmoderniteit en haar ideologie vanaf de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw. Ik begin mijn tweede hoofdstuk vanaf die periode omdat de meeste

---

²⁷ Eagleton, T. “Literature and history,” in *Marxism and Literary Criticism*. Routledge, London, 1976, 3.

²⁸ Eagleton, T. “Literature and history,” 3.

²⁹ Eagleton, T. “Literature and history,” 3-4.

(marxistische en niet-marxistische) onderzoekers het erover eens zijn dat toen een nieuwe soort samenleving opdoemde. De vraag die ik in mijn eerste hoofdstuk wil onderzoeken, is wat de postmoderniteit precies is (2.1.1). In het tweede hoofdstuk bespreek ik de maatschappelijke, politieke en economische ontwikkelingen die de voedingsbodem vormen voor de hedendaagse neoliberale, laatkapitalistische ideologie (2.1.2). Vervolgens analyseer ik de postmoderne ideologie volgens Fredric Jameson en beschrijf ik hoe het multinationale kapitalisme vanaf de jaren zeventig zich consolideert (2.1.3). In het daaropvolgende hoofdstuk ga ik dieper in op het verband tussen postmoderne literatuur, ideologie en de maatschappij (2.1.4).

In het slotdeel van mijn studie wil ik de affectieve dominant verder in de hedendaagse maatschappij contextueel en ideologisch duiden. Ten eerste stel ik dat we ontwikkelingen in de hedendaagse literatuur nog steeds moeten kaderen in een postmoderne problematiek. Volgens Peter Zima is de fundamentele filosofische problematiek gedeeltelijk nog niet opgelost omdat er enerzijds in de hedendaagse literatuur nog heel wat laatmoderne problematieken naar voren komen, en anderzijds omdat vele critici en academici met het postmodernisme afrekenen (2.2.1). Ten tweede verken ik een tweetal argumenten die de hypothese van Demeyer & Vitse ondersteunen. Dat doe ik aan de hand van een sociologische en een (sociaal-)filosofische onderbouwing. In de conclusie vat ik mijn bevindingen samen.

HOOFDSTUK I

*Was sind das für Zeiten, wo
Ein Gespräch über Bäume fast ein Verbrechen ist
Weil es ein Schweigen über so viele Untaten einschließt!
Der dort ruhig über die Straße geht
Ist wohl nicht mehr erreichbar für seine Freunde
Die in Not sind?*

Bertolt Brecht, *An die Nachgeborenen*.

My motives are political. I agree with Stalin and Hitler and Mussolini that the writer should serve his society. I differ with dictators as to how writers should serve. Mainly, I think they should be – and biologically have to be – agents of change. For the better, we hope.

William Rodney Allen, *Conversations with Kurt Vonnegut*.

When Lyotard rejected what he called grand narratives, he first used the term, simply, to mean Marxism.

Terry Eagleton, *After Theory*.

The modern form of Providence, in other words, is known as fiction.

Terry Eagleton, *How to read literature*.

1.1. Laatpostmodernisme, relationele roman of affectieve dominant?

Hoewel er nog maar weinig consensus bestaat omtrent het einde van het postmodernisme of een literatuur die 'beyond postmodernism' is, stelde Vaessens in *De revanche van de roman* zijn these van het laatpostmodernisme voor. Een aantal jaren later publiceerde Vaessens met Van Dijk *Reconsidering the Postmodern*, een studie waarin ze de hypothese van het laatpostmodernisme diepgaander vanuit hetzelfde uitgangspunt verkennen aan de hand van een tiental essays over hedendaagse Europese literatuur. In wat hierop volgt, wil ik het laatpostmodernismeconcept volgens Vaessens en Vaessens & Van Dijk analyseren en bekritisieren. Hierbij heb ik niet alleen aandacht voor het laatpostmodernisme, maar ook het autonomiedebat enerzijds en de negatieve associatie van de onderzoekers met het postmodernisme anderzijds (1.1.1). Daarna zoom ik in op de negatieve attitude van de onderzoekers tegenover het postmodernisme en probeer ik het begrip te definiëren (1.1.2). In het derde deel wil ik de analyse van Olnon & Van Dijk over de relationele roman onder de loep nemen (1.1.3) om uiteindelijk de affectieve dominant van Vitse en Demeyer & Vitse nader te onderzoeken (1.1.4). Dat laatste hoofdstuk vormt ook de drempel naar het tweede hoofdstuk van mijn studie.

1.1.1. Laatpostmodern engagement: het geval Vaessens (& Van Dijk)

Volgens Vaessens in *De revanche van de roman* verkeert de roman vandaag in een crisis door het postmodernisme. Dat laatste begrip interpreteert hij als een nihilistisch, *anything goes*-relativisme '(de onmogelijkheid om universele oordelen te vellen omdat de grote verhalen door de loop van de geschiedenis en de theorievorming zijn ondermijnd)' en als een vorm van politieke correctheid '(waarmee hij de praktijk van deconstructie bedoelt die de vinger legt op de in- en uitsluitingsmechanismen in de tekst maar die bij Vaessens vooral wordt geciteerd als de morele terreur die wordt uitgeoefend vanuit de diverse maatschappelijke marges)'.³⁰ Literatuurhistorici en -theoretici waarschuwen al decennialang voor de naderende dood van de literatuur. Dat de literatuur desondanks nog niet 'overleden' is, ligt aan het feit dat zij bewust of onbewust 'vergiftigd' is.³¹ De 'ziektekiem' van de literatuur is volgens sommige critici haar autonomie 'waarmee zij zich kon emanciperen van het kerkelijke, wetenschappelijke en politieke spreken [...]'.³² Volgens sommige literatuurtheoretici zou literatuur zichzelf vandaag irrelevant verklaren dankzij haar "“autonomie” (letterlijk: zelfregulering) die de geboorte van de moderne literatuur markeert [...]".³³ De vrijheid van de schrijver is volgens hen omgeslagen in onverschilligheid tegenover de werkelijkheid, waardoor moderne literatuur steeds meer haar maatschappelijke relevantie is verloren en vandaag opgesloten is in een ivoren toren. De oplossing volgens Vaessens? Geef engagement opnieuw een duidelijke plaats in de literatuur en laat daarbij de autonomie van de roman achterwege. Alleen zo kan literatuur zichzelf revancheren.

'Literary fiction used to be central to the culture. No more,' klinkt het uit een artikel van *The Guardian* in 2014.³⁴ Met die laatste stelling zou Vaessens het volledig eens zijn.

---

³⁰ Buikema, R. "Te veel werkelijkheid is dodelijk voor de kunst" in *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, Vol.126/2, 2010, 202-216.

³¹ Van Rooden, A. "Inleiding – het autonomiedebat," in *Literatuur, autonomie en engagement: pleidooi voor een nieuw paradigma*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 2015.

³² Van Rooden, A. "Inleiding – het autonomiedebat," 7-10.

³³ Van Rooden, A. "Inleiding – het autonomiedebat," 7.

³⁴ Self, W. "The novel is dead (this time it's for real)," in *The Guardian*, 2014, online: <https://www.theguardian.com/books/2014/may/02/will-self-novel-dead-literary-fiction>.

Volgens hem bestaat er echter een manier om de hedendaagse Nederlandse³⁵ letteren opnieuw op de kaart te zetten. Hij wijst daarvoor op het bestaan van een laatpostmoderne positie: schrijvers die vroeger postmoderne, autonome werken schreven, zoeken nu ‘naar vormen van engagement in een poging de roman te revitaliseren.’³⁶ Hij onderscheidt drie fasen in de evolutie van de roman. Literatuur was ten eerste voor de naoorlogse periode een onvervreemdbaar, onontbeerlijk deel van de maatschappij: literatuur had vroeger een duidelijke functie en auteurs namen duidelijk stelling in publieke debatten. Die positie noemt Vaessens het ‘humanistisch modernisme’. Na de Tweede Wereldoorlog verminderden de waarde van literatuur enerzijds en het geloof in culturele autoriteiten anderzijds aanzienlijk. Literatuur ‘ontwaarde’ door de decennia heen en trok zich uiteindelijk terug in een ivoren toren, wat Vaessens benoemt als de positie van het “relativistisch postmodernisme”. Die laatste was volgens Vaessens een noodzakelijke reactie op de ‘essentialistische, rationalistische fundamenten van de moderniteit.’³⁷ William Marx maakt in *L’adieu à la littérature. Histoire d’une dévalorisation. XVIIIe-XXe siècle* een soortgelijke analyse van de literaire geschiedenis. Beide onderzoekers stellen een model van de literatuur voor waarin er sprake was van een “expansie”, “autonomisering” en een “ontwaarding” van de literatuur.³⁸ Tenzij de literatuur haar autonomie opgeeft, klinkt het, voorspellen Vaessens en Marx beslist geen hoopvolle toekomst voor de literatuur.

De oplossing is volgens Vaessens de positie van het laatpostmoderne engagement, die het cynisme en ironie van de voorgaande positie achter zich laat. Critici en academici verkondigen vaak dat literatuur vandaag in een crisis verkeert omdat schrijvers in een zogenoemde postmoderne relativistische slaap zijn gevallen. ‘Schrijvers, waar is uw

---

³⁵ Zoals Vitse & Demeyer opmerken, heeft Vaessens het enkel over de Nederlandse literatuur en niet de Vlaamse. (Zie Demeyer, H & Vitse, S. “Revanche of conflict? Pleidooi voor een agonistische literatuurstudie,” in *Spiegel der Letteren* 56/4, 2014, 516.)

³⁶ Vaessens, “Deel 3: De schrijver als publieke intellectueel,” 201.

³⁷ Vaessens, “Deel 1: Literaire autoriteit in naoorlogs Nederland,” 43.

³⁸ Marx, W. *L’adieu à la littérature: histoire d’une dévalorisation XVIIIe-XXe siècle*. Paris, Le Éditions de minuit, 2005, 14 in Van Rooden, “Inleiding – het autonomie-debat,” 7-8

engagement?’ vraagt A. H. J. Dautzenberg zich in een artikel van het *NRC Handelsblad* af.³⁹ Ook volgens hem moet literatuur zich opnieuw gepassioneerd bezighouden met publieke debatten, geëngageerd zijn, zichzelf – in Vaessens’ woorden – revancheren door een maatschappelijke taak op te nemen. Zo zijn volgens Vaessens Charlotte Mutsaers en Marjolein Februari laatpostmoderne auteurs bij uitstek. Hoewel ze zich in hun eerder werk positioneerden als auteurs in een postmoderne traditie, vertellen Mutsaers en Februari in hun recenter werk een meer rechttoe rechtaan verhaal – een verschuiving die Vaessens conceptualiseert als een van postmoderne ironie naar laatpostmodern engagement. In die verhalen ‘zijn Mutsaers en Februari en hun personages congruent in hun stellingname inzake maatschappelijke onderwerpen zoals milieu, dierenrechten en terrorisme.’⁴⁰ Dat laatpostmoderne engagement is voor Vaessens ten eerste een inhoudelijke stellingname: de laatpostmoderne auteur overweegt de waarden van het humanisme opnieuw zonder dat die houding zich ‘vertaalt in nostalgie (terug naar een humanistisch literair klimaat dat nog niet door het postmodernisme is aangetast)’ en hij stelt de ‘relativistische positie’ ter discussie ‘zonder ze categorisch te verwerpen.’⁴¹ Vervolgens linkt Vaessens dat laatpostmodern engagement aan sociologische factoren: de laatpostmoderne auteur is een ‘publiekszoeker’ die bruggen slaat tussen literatuur en publiek. Dat doet de auteur door zichtbaar en aanwezig te zijn in het publieke domein, ‘bijvoorbeeld via columns, een blog of deelname aan televisie- of radioshow.’⁴²

Diezelfde standpunten blijven ongewijzigd in het inleidende hoofdstuk in *Reconsidering the Postmodern* van Vaessens & Van Dijk. Het laatpostmodernisme blijft voor hen nog steeds een ‘Third Way in literary and cultural politics: a new position that tries to reconcile postmodern and pre-postmodern, humanistic elements.’⁴³ Vandaag zouden we

---

³⁹ Dautzenberg, A. H. J., “Schrijvers, waar is uw engagement?” in *NRC Handelsblad*, 21 november, 2015, online: <https://www.nrc.nl/nieuws/2015/11/21/schrijvers-waar-is-uw-engagement-1557826-a625950>.

⁴⁰ Buikema, “Te veel werkelijkheid is dodelijk voor de kunst,” 203.

⁴¹ Vaessens, *De revanche van de roman* in Demeyer & Vitse, “Revanche of conflict? Pleidooi voor een agonistische literatuurstudie,” 516.

⁴² Demeyer & Vitse, “Revanche of conflict? Pleidooi voor een agonistische literatuurstudie,” 516.

⁴³ Vaessens & Van Dijk, “Introduction: European Writers Reconsidering the Postmodern Heritage,” 23.

volgens Vaessens en Vaessens & Van Dijk in een dualistische impasse terecht zijn gekomen. Aan de hand van Vaessens' bespreking van het laatpostmodernisme in *De revanche van de roman* lijkt het of de auteur vandaag moet kiezen tussen twee posities: de auteur kan zich aan de ene kant autonoom opstellen en zich niet bemoeien met maatschappelijke gebeurtenissen, of de auteur kan er aan de andere kant voor kiezen om zijn engagement te tonen en op zoek te gaan naar een groot publiek. Dat dilemma simplificeert echter het hele autonomiedebat tot een halfslachtige zwart-wittegenstelling, waarin de verliezer alleen maar de autonomie van de literatuur kan zijn.

De studies van Vaessens en Vaessens & van Dijk missen echter een grondige conceptualisering van het begrip engagement en een voldoende theoretisch onderbouwd historisch kader. Zo gaat Vaessens in *De revanche van de roman* uit van een bedenkelijke dialectische literair-historische ontwikkeling van twee geconstrueerde posities die veel complexer zijn dan hij ze voorstelt. Demeyer & Vitse wijzen immers op de conceptuele en historische verarming van de begrippen modernisme en postmodernisme. Vaessens' literair-historisch model verhult daarnaast ook volgens Van Rooden 'dat er in feite sprake is van een voortdurend oscillerende beweging tussen voor- en tegenstanders van literaire autonomie, een beweging die ook binnen het door Vaessens onderscheidde humanistisch modernisme en het relativistisch postmodernisme plaatsvindt.'⁴⁴ Met andere woorden, hij stelt een geconstrueerde geschiedenis voor waarin schrijvers voor de terroristische aanslagen van 11 september 2001 alleen maar schrijvers waren zonder betrokkenheid, alsof er in die tijd 'in een wolk van autonomie en fictie' werd geschreven.⁴⁵ Die logica trekt hij door in de met Yra Van Dijk samengestelde bundel *Reconsidering the Postmodern* in hun introductie "European Writers Reconsidering the Postmodern Heritage". In hun studie trekken ze zelfs nog sterker van leer tegen het literaire postmodernisme, dat voor een aantal 'unpleasant side effects' heeft gezorgd omdat het postmodernisme alle ideologieën wantrouwt die universele aanspraken tot waarheid en liberaal-humanistische waarden als oprechtheid en authenticiteit

---

⁴⁴ Van Rooden, "Inleiding – het autonomiedebat," 20.

⁴⁵ Peeters, "Thomas Vaessens' literaire populisme," online.

verdedigen.⁴⁶ Tenslotte is het sociologische argument dat Vaessens geeft voor de laatpostmoderne auteur als publiekszoeker betwistbaar. Hoe verklaart hij immers dat *Soumission* van Michel Houellebecq – een schrijver die zich nauwelijks publiekelijk vertoont – vorig jaar nog in de boekentoptien stond in Nederland? Zozeer slagen Houellebecq en zijn romans er volgens Arnold Heumakers nog in om de nog altijd mogelijke ideale kracht van de literatuur te demonstreren: ‘autonoom, geëngageerd, en goed verkopend.’⁴⁷

Interessant is wel hoe Vaessens met zijn studie het autonomiedebat deed opflakkeren in de hedendaagse literaire kritiek. Die discussie heeft immers een rijk verleden. Al vanaf de twintigste eeuw laaide de discussie over de literaire autonomie op – bijvoorbeeld met het vorm of vent-debat tijdens de jaren dertig – en doofde het kort daarna weer uit. In de daaropvolgende decennia keerde het debat sporadisch terug, telkens zonder dat er een definitief punt achter de discussie gezet werd. In *Literatuur, autonomie en engagement* onderzoekt Van Rooden de oorsprong van de impasse van het autonomiedebat. Volgens haar raken we maar niet uit die impasse omdat we enerzijds een verkeerd begrip hebben wat literaire autonomie precies is, en anderzijds omdat de tegenstelling tussen autonomie en engagement in feite een verkeerde tegenstelling is. Volgens haar zijn we in die impasse verzeild geraakt omdat we het romantische wereldbeeld ‘in onze bloedbaan [hebben] opgenomen,’ waardoor ons beeld op de literatuur fundamenteel gevormd is door een romantisch begrippenkader – het romantische paradigma, zoals ze het zelf noemt.⁴⁸ Wanneer dat romantische gedachtegoed echter uiteenviel, ontstond er een gebrek aan een theoretisch fundament, en dat is volgens haar de belangrijkste reden voor de vele spraakverwarringen omtrent het begrip literaire autonomie waar we vandaag mee van doen hebben.⁴⁹

De romantiek als literair-historische periode wordt vaak voorgesteld vanuit twee perspectieven. Enerzijds bestaat het romantische paradigma uit een subjectieve

---

⁴⁶ Vaessens & Van Dijk, “European Literature Beyond Relativism,” 8-10.

⁴⁷ Heumakers, A. “Over New Grub Street; Literatuur, autonomie en engagement en De geëmancipeerde toeschouwer,” in *Vrij Nederland*, 2015, online: <http://www.arnoldheumakers.nl/wp-content/uploads/2017/03/Gissing.-New-Grub-Street-Van-Rooden.-Literatuur-autonomie-en-engagement-Rancier.-De-gee%C2%A6%C3%A4mancipeerde-toeschouwer.pdf>

⁴⁸ Van Rooden, “Inleiding – het autonomiedebat,” 23.

⁴⁹ Van Rooden, “Inleiding – het autonomiedebat,” 23-24.

gevoelsuitstorting, waarin de ‘uiting van de innerlijke gemoedstoestand van de schrijver’ domineert.⁵⁰ Die literaturopvatting beschrijft M.H. Abrams in *The Mirror and the lamp. Romantic Theory and the Critical Tradition* als een expressieve poëtica.⁵¹ Literatuur zou toen ‘geen weerspiegeling meer zijn van de buitenwereld, maar een opening van de binnenwereld van de dichter.’⁵² Anderzijds is het romantische paradigma ook subjectivistisch: ‘[d]e allerindividueelste emotie die romantische literatuur zou uitdrukken, zou niet alleen hoogstpersoonlijk zijn, maar – om die reden – ook onnavolgbaar, hoogst particulier, niet veralgemeeniseerbaar.’⁵³

Ook al zijn innerlijkheid en subjectivisme belangrijke elementen van het romantische paradigma, toch is volgens Van Rooden ‘de manier waarop dit paradigma in de eeuwen na de romantiek binnen de literatuurwetenschap geframed werd misleidend.’⁵⁴ Van Rooden stelt dat twee factoren ons begrip van autonomie en engagement diffuus hebben gemaakt. Ten eerste werd het romantische paradigma eeuwenlang verbonden met innerlijkheid, expressie en subjectiviteit, waardoor we een belangrijk element uit het oog verloren dat net aan de grondslag lag van de romantiek: de notie van het individuele. Dat verwijst niet zozeer naar het proces waardoor mensen meer als individu in plaats van als groep in de samenleving komen te staan, als wel naar ‘het romantische streven naar het ongedeelde (in-dividuum), [...] naar ondeelbare eenheid.’⁵⁵ Concreet betekent dat dat de romantici probeerden om ‘een heilheid na te streven in de fragmentarisering die volgens hen het onwelkome gevolg was van het Verlichtingsdenken.’⁵⁶ Een tweede misvatting was volgens haar dat de romantiek niet de tegenpool is van de Verlichting – omdat de romantici zochten naar ‘een harmonieuze verbintenis tussen gevoel en rede’ – maar het net ligt ‘in het verlengde van het project van de Verlichting.’⁵⁷

---

⁵⁰ Van Rooden, “Het romantische paradigma,” 31.

⁵¹ Abrams, M. H. *The mirror and the lamp: romantic theory and the critical tradition*. Oxford university press, New York (N.Y.), 1974.

⁵² Van Rooden, “Het romantische paradigma,” 32.

⁵³ Van Rooden, “Het romantische paradigma,” 32.

⁵⁴ Van Rooden, “Het romantische paradigma,” 34.

⁵⁵ Van Rooden, “Het romantische paradigma,” 34.

⁵⁶ Van Rooden, “Het romantische paradigma,” 37.

⁵⁷ Van Rooden, “Het romantische paradigma,” 38.

In het aspect van het individuele zien we volgens Van Rooden de herwaardering van de maatschappelijke dimensie in kunst. Toen Willem Kloos bijvoorbeeld zijn befaamde versregel “Ik ben een God in het diepst van mijn gedachten” neerpende, bedoelde hij dat niet zozeer als een radicalisering van zijn individualisme of subjectivisme, maar net ‘als een uitdrukking van het goddelijke dat in iedereen huist, dat weliswaar uit onze eigen kracht voorkomt, maar onze eigenheid evenzeer doet oplossen in het geheel.’⁵⁸ De miskennis van het individuele dat zo centraal is in het romantische paradigma, heeft volgens Van Rooden geleid tot een fundamentele miskennis van de maatschappelijke dimensie in verschillende literatuurtheorieën.

Die misinterpretatie van de romantiek wijst ons op een belangrijk gegeven, dat echter vaak over het hoofd gezien wordt. Historische periodes mogen we volgens Peter Zima niet reduceren tot een aantal filosofische ideeën, ideologieën of esthetische technieken.⁵⁹ De romantiek is volgens hem een ‘heterogeneity’, een ‘contradictory whole’ waarmee we onmogelijk een bepaalde ideologie of esthetiek aan kunnen toeschrijven. Het is volgens hem correcter om die periode te construeren als een ‘problematic, as a historical constellation of complementary problems and questions which each politician, philosopher and artist attempts to solve in a different way.’⁶⁰ Zima conceptualiseert in feite elke historische periode als een ‘problematic’, waardoor het mogelijk is om ook tegenstrijdige fenomenen te verantwoorden binnen een bepaalde periode of stroming. Hier komen we op later terug wanneer we het hebben over het postmodernisme (1.1.2).

Hoewel we steeds te horen krijgen dat de achttiende-eeuwse romantici ‘de grootvaders zijn van de literaire autonomie,’ lijkt het op zijn minst vrij bevreemdend dat zij net oog hadden voor een ‘fundamentele verbondenheid tussen het persoonlijke en het maatschappelijke in de kunst.’⁶¹ Die verbondenheid – die we kunnen opvatten als een synthese van autonomie en engagement – is volgens Van Rooden net op de achtergrond

---

⁵⁸ Van Rooden, “Het romantische paradigma,” 39-40.

⁵⁹ Zima, P. “Why the Postmodern Age Will Last,” in *Beyond Postmodernism. Reassessment in Literature, Theory and Culture*, Stierstorfer (Red.). Walter De Gruyter, Berlijn/New York, 2012, 13-28.

⁶⁰ Zima, “Why the Postmodern Age Will Last,” 14.

⁶¹ Van Rooden, “Het romantische paradigma,” 47-48.

geraakt door wat vaak als de essentie wordt gezien van het romantische paradigma, namelijk de expressiviteit, innerlijkheid en singulariteit. Sterker nog, het was volgens haar het doel van de romantici om de tegenstellingen tussen wat wij vandaag verstaan onder literaire ‘autonomie en heteronomie te overwinnen.’⁶² De romantici plaatsten uiteindelijk de literatuur nooit tegenover de maatschappij, maar ze beschouwden literatuur net als de concretisering van een maatschappelijk vermogen. De oorspronkelijke betekenis van autonomie (‘het louter volgen van je eigen wetten’) werd uiteindelijk vervangen door ‘het niet aangaan van verbindingen,’ waardoor ‘de idee van autonomie de tegenpool [is] kunnen worden van engagement (“het aangaan van verbindingen”).’⁶³

Vandaag worden autonomie en engagement echter nog steeds als elkaars tegenpolen opgevat en blijven kwesties over maatschappelijk literair engagement hardnekkig prominent. Vaessens beslecht het debat in het voordeel van de literaire autonomie door radicaal te pleiten voor een ‘tekststuele literatuurbenadering in plaats van een uitsluitend tekstimmanente benadering van literatuur,’ waarin immers een voorkeur bestaat voor een bepaald soort romans.⁶⁴ Rosemarie Buikema stelt dat zijn pleidooi voor laatpostmoderne literatuur een ‘onhoudbare romanopvatting’ is door twee zaken. Eerst en vooral is de manier waarop Vaessens afrekenet met de postmoderne taaltheorie en verhaaltraditie een ‘verwarrende dialoog,’ waarin de postmoderne tekstbenadering wordt weggezet ten voordele van een anti-intellectualistische ‘laten-we-nu-gewoon-een-beetje-normaal-doen-positie’:

We moeten literaire teksten lezen als ideologisch geladen interventies van auteurs in de publieke sfeer, zonder daarbij onmiddellijk klaar te staan met de hakbijl van de deconstructie of de politiek correcte meetlat van het postmodernisme. Teksten willen, met alle morele en intellectuele onhandigheden die ze misschien bevatten, serieus genomen worden als bijdragen aan heel reële debatten.⁶⁵

---

⁶² Van Rooden, “Het romantische paradigma,” 48.

⁶³ Van Rooden, “Het romantische paradigma,” 48.

⁶⁴ Buikema, “Te veel werkelijkheid is dodelijk voor de kunst,” 205.

⁶⁵ Vaessens, “Deel 3: De schrijver als publieke intellectueel,” 224.

In zijn kritiek op het ‘postmoderne relativisme’ had hij veel te weinig oog voor de verdienstelijkheid en het artistieke vermogen van een postmoderne tekstbenadering. Het postmodernisme kan, zoals Rachel Greenwood Smith al aantoonde in *Postmodernism and the Affective Turn*⁶⁶ of Sven Vitse in “Questions of Commitment and Authenticity” in *Reconsidering the Postmodern*, hedendaagse literatuur net op verschillende manieren verrijken, compliceren en zelfs (op maatschappelijk, politiek, filosofisch of ethisch niveau) engageren. Had Vaessens zich in plaats van het postmodernisme aan te vallen ingeschreven in een traditie van (internationale) geëngageerde literatuurbeschouwing, dan had zijn pleidooi volgens Buikema nooit zoveel weerstand opgeroepen. Ten tweede is Vaessens’ pleidooi problematisch omdat hij eigenhandig de auteur – zoals die door Roland Barthes werd doodverklaard in *La Mort de l’Auteur* – opnieuw tot leven wekt en bijgevolg de lezer doodverklaart. De dood van de auteur is voor hem een ‘literair correct’ adagium omdat de auteur op die manier geen maatschappelijke aansprakelijkheid draagt. Het hapklare antwoord van Vaessens luidt dus om ons daar ‘toch niet tot in de eeuwigheid van bewust te blijven.’⁶⁷

Dat de intenties van een auteur in een literair werk niet meteen achterhaalbaar zijn of ter zake doen, hoeft echter niet te betekenen dat auteurs zich definitief opsluiten in een ivoren toren. De postmoderne literatuurbenadering die Vaessens associeert met de dood van de auteur laat immers ook zien dat de autonome esthetische ervaring binnen het postmoderne denken ‘wel degelijk gezien [kan worden] als onlosmakelijk verbonden met materiele en politiek-historische omstandigheden en niet uitsluitend gerelateerd aan tekstinterne factoren.’⁶⁸ Buikema concludeert dat het voor Vaessens’ programma – de verankering van de literatuur in de actualiteit – helemaal niet nodig was om het postmoderne denken af te zweren en de auteur als autoriteit te herinstalleren.⁶⁹ Die verketterende houding tegenover het postmodernisme legt wel een belangrijke tendens bloot in de hedendaagse

---

⁶⁶ Smith, R.G. “Postmodernism and the Affective Turn,” in *Twentieth Century Literature* Vol. 57, No. 3/4, 2011, 423-446.

⁶⁷ Vaessens, “Deel 2: Hoofdstukken uit de geschiedenis van het laatpostmodernisme,” 194.

⁶⁸ Buikema, “Te veel werkelijkheid is dodelijk voor de kunst,” 206.

⁶⁹ Buikema, “Te veel werkelijkheid is dodelijk voor de kunst,” 206.

samenleving en maakt deel uit van een bredere attitude in het discours en debat over het postmodernisme. Dat is waar ik het in het volgende hoofdstuk over zal hebben.

1.1.2. “Amusing and perfectly self-conscious charlatans”: het postmodernisme

Vaessens en Vaessens & Van Dijk rekenen in hun studies voortdurend af met het postmodernisme. Maar wat is postmodernisme precies? Bestaat er überhaupt iets als “het” postmodernisme? De wortels van de term postmodernisme kunnen we vinden in de architectuur, waar de term voor het eerst opduikt. Het postmodernisme in de architectuur is een stijl die zich afzet tegen de modernistische, universalistische bouwkunst. Postmoderne architectuur liet opnieuw ornamenten en decoratie toe, om het uiteindelijk op eclectische wijze te combineren met elementen uit het verleden om daaruit steeds nieuwe elementen te maken.⁷⁰ Postmodernisme was een legitieme reactie tegen ‘the ‘monotony of universal modernism’s vision of the world.’⁷¹ De modernistische bouwkunst was positivistisch, technocratisch en rationalistisch, waarin men sterk geloofde in een universaliteit en algemene vooruitgang. ‘Postmodernism, by way of contrast, privileges heterogeneity and difference as liberative forces in the redefinition of cultural discourse.’⁷² Postmoderne bouwkunst was een intensere verkenning van die modernistische tendensen: ‘[f]ragmentation, indeterminacy, and intense distrust of all universal or ‘totalizing discourses [...] are the hallmark of postmodernist thought.’⁷³

Het postmodernisme was niet alleen een begrip in de architectuurtheorie, maar het circuleerde ook in onder andere filosofische kringen. Zo werd het postmodernisme tijdens de jaren zestig vooral gebruikt om de Amerikaanse “counterculture” aan te duiden. Ihab Hassan, Susan Sontag en Leslie Fiedler beargumenteerden dat tijdens die periode een nieuwe

---

⁷⁰ Wilterdink, N. “In deze verwarrende tijd. Cultuursociologie van het postmodernisme,” in *Amsterdams sociologisch tijdschrift*, 26, nr. 4, 1999, 443.

⁷¹ Harvey, D. “Part I: The passage from modernity to postmodernity in contemporary culture,” in *The condition of postmodernity: an enquiry into the origins of cultural change*. Oxford Blackwell Publishing Company, Massachusetts, 1990, 9.

⁷² Harvey, “Part I: The passage from modernity to postmodernity in contemporary culture,” 9.

⁷³ Harvey, “Part I: The passage from modernity to postmodernity in contemporary culture,” 9.

postmoderne cultuur ontstond die indruiste tegen ‘what it saw as the elitist and repressive liberal humanist culture of the establishment and its institutions [...]’.⁷⁴ Die postmoderne cultuur keerde zich tegen ideologieën die een universele waarheid pretendeerden te verkondigen. Die Amerikaanse tegencultuur werd later door Hassan en andere academici in verband gebracht met het Franse poststructuralisme, een deconstructionistische taal filosofie die haar pijlen richtte op ‘liberal humanist mainstays as the integrity and autonomy of the subject, the transparency of language [...] and the essentialist character of truth (or at least some truths)’.⁷⁵ Het postmodernisme was dus voor die critici een (ideologie)kritische cultuurvorm die de oude, maatschappelijke status-quo wou omverwerpen.

Tijdens de jaren negentig leek het postmodernisme zich in een glibberige (identiteits)crisis te verkeren.⁷⁶ ‘Inured to crisis, we have [...] lost the confident sense of direction. Which way is forward?’ stelde Hassan in *The Postmodern Turn*.⁷⁷ Hans Bertens schrijft in een studie uit 1996 dat ‘the postmodern impulse seems to have run out of steam [...] and publishers are getting wary of new manuscripts on the postmodern because the market gives every sign of being saturated.’⁷⁸ Hassan wijst op de vele overlappings van het concept “postmodernisme”, zoals de associatie van het begrip met de architectuurtheorie en experimentele en avant-gardistische kunstvormen. Het begrip lijkt volgens hem aan ‘semantic instability’, omdat er in academische kringen nauwelijks consensus bestaat over de betekenis van het postmodernisme.⁷⁹ Hassan wijt de verwarring enerzijds aan het feit dat het om een jonge term gaat, en anderzijds aan ‘its semantic kinship to more current terms, themselves equally unstable.’⁸⁰ Zo kan de ene een bepaald kenmerk postmodernistisch noemen, terwijl de andere iets als avant-garde of neo-avant-garde, of als een uitwas van het

---

⁷⁴ Bertens, H., & Fokkema, D. “The Debate on Postmodernism,” in *International postmodernism: theory and literary practice*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 1997, 4.

⁷⁵ Bertens & Fokkema, “The Debate on Postmodernism,” 5.

⁷⁶ Voor een bredere kijk op de geschiedenis van het postmodernisme in de literatuur verwijs ik de lezer door naar Bertens, H., & D’Haen, T. “De geschiedenis van het postmodernisme,” in *Het postmodernisme in de literatuur*. Arbeiderspers, Amsterdam, 1988.

⁷⁷ Hassan, I. Habib. “The Literature of Silence,” in *The postmodern turn: essays in postmodern theory and culture*. Ohio state university press, Columbus (Ohio), 1987, 3.

⁷⁸ Bertens & Fokkema, “Foreword,” vii.

⁷⁹ Hassan, “Introduction,” xi-xii.

⁸⁰ Hassan, “Toward a concept of postmodernism,” 87.

modernisme zou typeren. Brian McHale wijst ook op de diversiteit van het postmodernisme. Volgens hem is het postmodernisme een discursieve entiteit: 'If there are various discourses there will be various "postmodernisms"'.⁸¹ Toch is er een gemene deler in de verschillende interpretaties van of de verschillende discours rond het postmodernisme:

In their own way, they all seem to transcend what they see as the self-imposed limitations of modernism, which in its search for autonomy and purity or for timeless, representational, truth has subjected experience to unacceptable intellectualizations and reductions.⁸²

Ten slotte bestaat het postmodernisme ook als leeswijze of als literaire stroming. Volgens Bart Vervaeck is het postmodernisme veeleer een containerbegrip 'dat door de literatuurkritiek aan bepaalde teksten toegeschreven wordt.'⁸³ Hij beschouwt het postmodernisme als een soort leesstrategie of constructie van de lezer die een aantal concepten en strategieën hanteert om zijn lectuur van postmoderne werken te vergemakkelijken.⁸⁴ Zo kunnen we in de literatuur al postmoderne elementen vinden in het werk van schrijvers als Multatuli, L. P. Boon, Laurence Sterne, Arthur Rimbaud, Franz Kafka, terwijl ze evenwel afwezig kunnen zijn in het werk van auteurs als William Wordsworth of Maarten 't Hart. Postmodernisme is daarom volgens Vervaeck een kwestie van gradatie: romans kunnen veel of weinig postmoderne kenmerken bevatten – al is die formulering niet helemaal correct, aangezien die kenmerken geen intrinsieke tekstelementen zijn als wel constructies van de lezer.⁸⁵

Anders dan de bovenstaande onderzoekers conceptualiseert Peter Zima het postmodernisme als een complex van filosofische, literaire, historische en sociologische

---

⁸¹ McHale, B. "Introduction," in *Constructing Postmodernism*, Routledge, London, 1992, 1.

⁸² Bertens, H. "Introduction," in *The idea of the postmodern: a history*. Routledge, London, 1996, 5.

⁸³ Vervaeck, B. "Vooraf. Over postmodernisme en postmodernisten," in *Het postmodernisme in de Nederlandse en Vlaamse roman*. Nijmegen, Vantilt, 2007, 7.

⁸⁴ Vervaeck, B. "Inleiding," 134.

⁸⁵ Vervaeck, "Inleiding," 135.

problemen in een ‘postmodern problematic’.⁸⁶ Zoals ik in 1.1.1 al stelde, beschouwt Zima elke historische periode als een problematiek, een interpretatie die ik in deze scriptie volg. Die conceptualisering is volgens mij geschikter omdat het niet alleen de complexiteit van een historische periode beter kan voorstellen, maar het toont ook de gelaagdheid van die periode als een reeks op elkaar inwerkende literaire, filosofische, historische en sociologische fenomenen. “The unity of a problematic thus appears as being made up of a number of related problems situated at the centre of social debates during a certain period of time.”⁸⁷ Het modernisme is immers niet alleen een puur literair of esthetisch fenomeen, maar het is ook (en vooral) een zelf-reflectie en auto-kritiek op de moderniteit die de ‘more radical and more one-sided critique of postmodern discourses’ aankondigt ‘in the philosophical, sociological and literary sense.’⁸⁸

Als we het modernisme in artistieke zin enerzijds en in filosofische, sociologische en historische zin anderzijds niet als gescheiden begrippen van elkaar mogen zien, dan mogen we dat ook niet doen voor het postmodernisme. Postmodernisme beschouw ik dus net als Zima als een complex van problematieken, als een geheel van problematieken dat bestaat op verschillende niveaus. Postmodernisme is daarom niet alleen een literaire stroming of leeswijze, maar ook de filosofische simulacraproblematiek van Baudrillard of de meer sociologische of culturele veranderingen binnen het kapitalisme volgens Jameson of Harvey. Anders gezegd: de filosofische postmoderne problemen houden steeds verband op een literair, filosofisch, politiek en sociologisch niveau. De problematiek waarover we het dan hebben, is die van de “postmoderniteit”. Daarover zal ik het in 2.1.1 uitgebreider hebben wanneer ik hedendaagse literatuur tracht te kaderen in de moderne samenleving. In een notendop onderscheid ik dus wel de verschillende begrippen of discoursen rond het begrip postmodernisme, al ben ik me steeds bewust van de wisselwerking van die verschillende postmodernismen op elkaar.

---

⁸⁶ Zima, “Why the Postmodern Age Will Last,” 22.

⁸⁷ Zima, “Why the Postmodern Age Will Last,” 14.

⁸⁸ Zima, “Why the Postmodern Age Will Last,” 13-14.

Tegen die achtergrond is het zinvol om de associatie van het postmodernisme met relativisme en politieke correctheid van de hand te wijzen. Waarom zetten critici als Vaessens en van Dijk en schrijvers als Pfeijffer en Dautzenberg zich immers zo nadrukkelijk af tegen het postmodernisme? Voor Vaessens zagen we al dat hij het begrip associeerde met relativisme, nihilisme, politieke correctheid, ironie, vrijblijvende spelerei, *anything goes* en de auteur die zich achter de autonomie van het boek schuilhoudt. Maar waarom hebben Vaessens en Vaessens & Van Dijk precies zo'n negatieve attitude tegenover het postmodernisme? De kern van die attitude kunnen we herleiden tot een essay in *Time Magazine* van Roger Rosenblatt. Toen hij de beroemde woorden 'the end of the age of irony' neerschreef na de terroristische aanslagen op de WTC-torens in New York, was de toon gezet voor de associatie van het postmodernisme met grenzeloze ironie en relativisme.⁸⁹ Hans van Stralen toont eigenlijk al aan dat de voedingsbodem voor de associatie van postmodernisme met relativisme al gelegd werd vanaf de jaren zestig.

In het slothoofdstuk van zijn essaybundel *Choices and Conflicts: Essays on Literature and Existentialism* bewijst Van Stralen hoe de verbinding tussen postmodernisme en relativisme ligt in het engagementsconcept. Hij verklaart hoe literair engagement op twee manieren bewerkstelligd kan worden. Literatuur kan ten eerste geëngageerd zijn op tekstintern niveau en kunnen personages lezers direct aanzetten tot verandering in de werkelijkheid.⁹⁰ Ten tweede kan literair engagement ook begrepen worden op tekstextern niveau, namelijk engagement 'as performed by the author.' Vooral tijdens het existentialisme was die laatste vorm van engagement belangrijk, zo moest de schrijver in zijn of haar literatuur vooral negatieve ethische situaties tonen, waardoor de lezer vanuit een cathartisch gevoel streeft naar maatschappelijke verandering en actie zou ondernemen in de werkelijkheid.⁹¹ Voornamelijk Sartre, De Beauvoir en Camus maakten dankbaar gebruik van die techniek.

---

⁸⁹ Rosenblatt, R. "The Age Of Irony Comes To An End" in *Time Magazine*, 2001, online:

<http://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,1000893,00.html#ixzz1XTdJiGt1>.

⁹⁰ Van Stralen, "The Development of the Existentialist Concept of Engagement after 1960," in *Choices and Conflicts: Essays on Literature and Existentialism*. Lang, Brussels, 2005, 199-227.

⁹¹ Van Stralen, "The Development of the Existentialist Concept of Engagement after 1960," 203.

Volgens Van Stralen speelde die tekstexterne variant van engagement na 1960 in postmoderne kringen geen rol meer. De belangrijkste oorzaak hiervan is volgens hem de onhoudbaarheid of ontmaskering van de concepten als subject, waarheid en gemeenschap – concepten die vandaag in de hedendaagse literatuur volgens vele onderzoekers nadrukkelijker weerklinken.

Embedded in various discourses the subject has lost the autonomous status which had been assigned to it since the Enlightenment. The same goes for the notions “community” and “truth”. If there is such a thing as truth, then it is multiform and ambiguous, for it is linked to language.⁹²

Het postmodernisme verving het existentiële engagementsconcept met een aanval op de ideologische lading van dominante discoursen. Het postmodernisme wou de traditionele, gevestigde noties van het liberale humanisme indirect ter discussie stellen en ondermijnen door taal:

Opposed to the totalizing discourse of Western ideology, within the postmodern mentality one asked questions, demonstrated contradictions and tried to show the authenticity of the marginalized subject. In opposition to the Enlightenment discourse, which was experienced as rigid, postmodern theory placed the notion of “weak thought” (Vattimo) and tried to make visible the uncontrollability of reality and the enchantment that came with it, which had been ignored within traditional philosophy. In this fashion irony and paradox played a disruptive role [...].⁹³

Dat wil echter niet zeggen dat het postmodernisme zich op politiek of ethisch vlak afzijdig hield, wat velen vandaag echter wel beweren. De postmoderne intellectueel kon volgens Van Stralen wel nog een interpretatie geven van de werkelijkheid, maar hij kon niet meer

---

⁹² Van Stralen, “The Development of the Existentialist Concept of Engagement after 1960,” 207.

⁹³ Van Stralen, “The Development of the Existentialist Concept of Engagement after 1960,” 208.

bewijzen dat zijn stelling superieur boven andere meningen was. Volgens Zygmunt Bauman moet het postmoderne denken de relativiteit van ethische codes in de maatschappij aantonen, aangezien filosofen in het verleden net die noodzakelijke relativiteit vermeden. Die interpretatie van het postmodernisme als relativisme is tot op vandaag nog steeds dominant, maar die stelling moeten we afwijzen als we (de positie van) hedendaagse literatuur beter willen begrijpen. Relativisme is volgens Thomas Decreus bovendien ‘het in vraag trekken van de mogelijkheden van de rede, van het concept waarheid of van noties als universele rechtvaardigheid.’⁹⁴ Dat mensen het postmodernisme wegzetten als een relativistische filosofie is volgens hem niets nieuws, zo haalt hij terecht aan dat in de Griekse oudheid het de sofisten waren die noties als waarheid, redenen en rechtvaardigheid al problematiseerden. Daarnaast stelt hij ook dat het vrij kort door de bocht is om prominente poststructuralistische en postmoderne denkers als Derrida, Foucault en Lacan weg te zetten als een stelletje relativisten.⁹⁵ Zij beweerden niet zozeer dat ‘waarheid of rechtvaardigheid relatief waren, maar wel dat de fundamenteen waarop kennis, waarheid of rechtvaardigheid gegrond zijn, contingent zijn. Anders gezegd: ons kennen kan misschien wel gegrond worden maar de grond zelf kan niet gegrond worden.’⁹⁶ Dat relativisme zou met andere woorden zonder haar hedendaagse pejoratieve connotaties eigenlijk de centrale logische bouwsteen van ons denken moeten zijn.

Postmodernisme is daarom volgens Berger een soort perspectivisme: ieder individu beschouwt en interpreteert de werkelijkheid vanuit zijn of haar perspectief, er is simpelweg geen universele of alomvattende waarheid.⁹⁷ Al wat we kunnen doen, is proberen zoveel mogelijk over de werkelijkheid te weten te komen, met het besef dat we steeds

---

⁹⁴ Decreus, T. “Het is allemaal de schuld van het postmodernisme,” in *De Wereld Morgen*, 2017, online: <http://www.dewereldmorgen.be/artikel/2017/06/01/het-is-allemaal-de-schuld-van-het-postmodernisme>

⁹⁵ Een interessante denkpiste hierbij is in welke mate de verwerping van het postmoderne en poststructuralistische gedachtegoed eigenlijk deel uitmaken van een politieke machtsstrijd, zoals Decreus beweert. Dat idee lijkt niet helemaal gek, gezien we vandaag in het politieke veld de opkomst aanschouwen van niet alleen populisme (waarin complexe feiten “simpel” worden voorgesteld en (ge)(mis)bruikt worden in een vaak extreem politiek discours), maar ook een zekere drang naar een rechttoe-rechtaan taal en zelfs anti-intellectualisme.

⁹⁶ Decreus, “Het is allemaal de schuld van het postmodernisme,” online.

⁹⁷ Berger, A. A. “Introduction,” in *The portable postmodernist*. AltaMira press, California, 2003, xvi.

bevooroordeeld zijn vanuit een bepaalde positie. Postmoderne denkers zijn sceptisch tegenover zij die universele waarheden debiteren. Postmodernisten worden dan weer verweten dat ze nihilistisch zijn en in geen enkele waarheid meer geloven. Dat vormt de basis van de hedendaagse gedachte dat postmodernisme automatisch zou uitmonden in relativisme, cynisme en onverschilligheid – en het zijn net die ontaarde waarden waar Vaessens en Van Dijk zich zo fervent tegen afzetten.

Zima's theorie kan ons een tweede hypothese bieden over de associatie van het postmodernisme met cynisme en relativisme. De filosofische problemen die ten de grondslag liggen aan de postmoderne 'problematic', kunnen we volgens hem vinden bij drie filosofen 'who have put forward three complementary theses: [Jean-François] Lyotard, [Jean] Baudrillard and [Fredric] Jameson.'⁹⁸ Samengevat luiden de hypothesen van de drie filosofen als volgt:

In a late capitalist society, the market laws and the exchange value dominate all spheres of life and undermine the ideological (Christian, rationalist, Marxist or fascist) engagement of individual and collective subjects. In this situation, the great Christian, Marxist, fascist and rationalist meta-narratives decline and give way to local ideologies in the ecological, feminist, eco-feminist, ethnic or anarchist sense. The languages of these ideologies are incommensurate (as Lyotard points out), and their incompatibility yields a social and linguistic situation of radical pluralism. One might add that in this situation, where it becomes impossible to subsume a vast number of particular languages under a universally valid meta-narrative, pluralism, particularisation and *indifference* form a nexus: to the uninvolved observer [...] the innumerable particular viewpoints and languages (from Jehovah's Witnesses to regional nationalists) appear as interchangeable, as *in-different*.⁹⁹

---

⁹⁸ Zima, "Why the Postmodern Age Will Last," 22.

⁹⁹ Zima, "Why the Postmodern Age Will Last," mijn markering, 22-23.

Door een combinatie van de ruilwaarde in het laatkapitalistische systeem en de onmogelijkheid ‘to subsume a vast number of particular languages under a universally valid meta-narrative,’ wordt onverschilligheid – in de vorm van de inwisselbaarheid van morele waarden en standpunten – het centrale filosofische probleem van de postmoderne problematiek.¹⁰⁰ Die ‘indifference’ vervangt – of beter: parodieert – volgens Zima de modernistische ambivalentie. Die was voor verschillende auteurs een startpunt voor de zoektocht naar waarheid, kunst, utopie, de wet of identiteit (van het subject)... ‘[W]ithin the postmodern problematic, scepticism vis-a-vis the great meta-narratives goes hand in hand with a radical critique or an outright rejection of the notion of subjectivity (be it collective or individual),’ en die afwijzing kunnen we volgens Zima zien op filosofisch, literair, sociologisch en psychoanalytisch niveau.¹⁰¹ Het feit dat ‘counter-arguments and counter-movements’ nog steeds bestaan tegen de fundamentele vraagstukken van het postmodernisme – zoals Paul Ricoeur, Manfred Frank en Alain Touraine die de noties van het individuele en de collectieve subjectiviteit verdedigen, maar ook de hedendaagse interpretaties van het postmodernisme als relativisme en cynisme volgens Vaessens –, wijst er volgens Zima op dat modernistische of laatmoderne problematieken nog steeds voortleven ‘and that postmodernity is not as firmly established as some of us might be led to assume.’¹⁰²

Die twee laatste aspecten kunnen op sociologische niveau niet alleen aantonen dat het postmoderne tijdperk waarin we nu leven (de “postmoderniteit”) nog verre van beëindigd is¹⁰³, maar het kan bovenal verklaren waarom postmodernistische literaire technieken en thema’s (zoals ‘metafictional strategies, skepticism toward subjective consistency, and deferral of narrative closure’) in de hedendaagse literatuur niet (helemaal) opgegeven worden. Het postmodernisme werkt immers nog steeds door in hedendaagse literatuur, maar we zien tegelijkertijd een beweging die voorbijgaat aan die postmoderne thema’s en formele experimenten en die ‘familiar themes, forms and issues from the past’ opnieuw opzoekt in nieuwe gedaanten, ‘frequently indicated by an attributive “new”, such as “New Realism”,

---

¹⁰⁰ Zima, “Why the Postmodern Age Will Last,” 23.

¹⁰¹ Zima, “Why the Postmodern Age Will Last,” 26.

¹⁰² Zima, “Why the Postmodern Age Will Last,” 26.

¹⁰³ Op die observatie kom ik in 2.2.1 nog terug.

“New Humanism”, etc.’¹⁰⁴ Die verklaring is nuttiger dan het postmodernisme te reduceren tot (een vorm van) relativisme of politieke correctheid. Het postmodernisme beschouw ik daarom vandaag als een soort gereedschapskist waaruit hedendaagse auteurs bepaalde kenmerken als werktuigen kunnen gebruiken om hun verhalen mee te verrijken, compliceren en problematiseren. Ik verwijs de lezer hierbij graag door naar de studie van Smith, *Postmodernism and the Affective Turn* en naar het hoofdstuk van Vitse in *Reconsidering the Postmodern*, “Flemish literature: Questions of Commitment and Authenticity”.

Hoewel ik net de associatie van het postmodernisme met relativisme en politieke correctheid van de hand wees, is dat niet de boodschap die vandaag weerklinkt. Olnon & Van Dijk stellen in een artikel in *De Gids* dat de hedendaagse roman op een ethisch niveau zoekt naar een nieuwe soort intersubjectiviteit, en dat als een reactie op het postmoderne ‘solipsisme en ironie’.¹⁰⁵ In het volgende hoofdstuk wil ik kijken naar de manier waarop die onderzoekers de hedendaagse roman conceptualiseren.

1.1.3. Een nieuw e(s)thetisch engagement: het geval Olnon & Van Dijk

Moet literatuur zich engageren met maatschappelijke kwesties? Moet de roman morele of ethische vragen stellen, of moet hij juist helemaal niets? Zulke vragen naar engagement blijven opkomen in het literair debat, met een hardnekkigheid die doet vermoeden dat we allemaal vinden dat literatuur uiteindelijk toch wel iets moet.¹⁰⁶

Olnon en Van Dijk proberen in dezelfde geest als Vaessens te zoeken naar wat er vandaag allemaal gebeurt in de hedendaagse literatuur te plaatsen in verhouding tot de literatuurgeschiedenis.¹⁰⁷ In het verlengde van *De revanche van de roman* en *Reconsidering the Postmodern*, publiceerden Merlijn Olnon en Yra van Dijk in november 2015 een artikel in

---

¹⁰⁴ Stierstorfer, “Introduction: Beyond Postmodernism - Contingent Referentiality?” 3-4.

¹⁰⁵ Olnon & Van Dijk, “Radicaal relationisme,” online.

¹⁰⁶ Olnon & Van Dijk, “Radicaal relationisme,” online.

¹⁰⁷ Vooral Yra van Dijk schaart zich achter dezelfde problematische romanopvatting als Vaessens, zie Vaessens, T., & Van Dijk, Y. “Introduction: European Writers Reconsidering the Postmodern Heritage,” in *Reconsidering the Postmodern: European Literature Beyond Relativism*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011.

De Gids, genaamd “Radicaal relationisme”, waarin ze bepleiten dat jonge auteurs vandaag op een *andere* manier geëngageerd zijn dan hun oudere literaire collega’s.¹⁰⁸ In hun bovenstaande inleiding op hun artikel stellen ze dat literatuur (specifieker: literatuur van jonge auteurs) wel degelijk een functie moet vervullen voor de maatschappij, maar welke? Tamelijk moraliserend stellen ze dat wat jonge auteurs te bieden hebben zich afspeelt op ‘een ander niveau dan bij expliciet maatschappelijk en politiek geëngageerde schrijvers.’¹⁰⁹ Zo zijn ‘mislukte liefdesrelaties, existentiële leegte of navelstaanderij van individuele personages’ enkele centrale thema’s of motieven in de verhalen van jonge schrijvers, maar het gaat volgens hen over meer dan dat. Ze verkennen bovenal de grenzen van de constructie van het literaire subject te midden van en door de ander.¹¹⁰ Wat ze vernieuwend vinden aan de jongste literatuur is niet dat ze, zoals Toef Jaeger stelde in een artikel van het *NRC Handelsblad*¹¹¹, een ‘nieuw estheticisme’ uitdragen, als wel dat ze geëngageerd zijn. Hedendaagse romans hebben het wel degelijk over onderwerpen die zich afspelen ‘op een ander niveau dan bij expliciet maatschappelijk en politiek geëngageerde schrijvers.’¹¹² De nieuwe, jonge generatie schrijvers en hun literatuur scharen zich volgens Olon en Van Dijk het beste onder de noemer van de “relationele roman”:

Al deze romans verkennen wat het betekent om te zijn, nee beter: te worden, in een wereld vol met anderen die met hetzelfde bezig zijn. Het gaat hier niet alleen om hoofdpersonen die zich wel of niet engageren, zichzelf wel of niet kennen, zich wel of niet binden, maar vooral om het besef dat voor onze identiteit het *in relatie zijn* met anderen een voorwaarde is. [...] Oftewel, het gaat bij de jonge personages in deze romans niet om het ontwikkelen van authentieke, persoonlijke, eenduidige identiteiten, maar juist om het cultiveren van het besef dat identiteiten per definitie

---

¹⁰⁸ Olon, M. & Van Dijk, Y. “Radicaal relationisme: Het andere engagement in de jongste Nederlandse literatuur,” in *De Gids* Vol. 178, Nr. 3, 2015, online: <https://de-gids.nl/2015/no3/radicaal-relationisme>.

¹⁰⁹ Olon & Van Dijk, “Radicaal relationisme,” online.

¹¹⁰ Olon & Van Dijk, “Radicaal relationisme,” online.

¹¹¹ Jaeger, T. “Kunst biedt redding,” in *NRC Handelsblad*, 2014, online: <https://www.nrc.nl/nieuws/2014/08/29/kunst-biedt-redding-1414001-a239632#photo>.

¹¹² Olon & Van Dijk, “Radicaal relationisme,” online.

geconstrueerd, relationeel en meerduidig zijn. Hoe gaat een jong (en soms een wat ouder) mens met dat besef om zonder zichzelf te verliezen in zichzelf of de omgeving?¹¹³

Volgens de onderzoekers is de debuutroman van Nina Polak, *Wij zullen niet te pletter slaan*, een geschikt voorbeeld om hun concept mee te verklaren. Een centraal motief in die roman is de zoektocht die het subject onderneemt naar haar eigen identiteit in relatie tot de ander. Die algemene definitie van relationisme is echter volgens Demeyer & Vitse onvoldoende onderscheidend ten opzichte van het postmoderne begrip van relationisme.¹¹⁴ Dat laatste was een belangrijk inzicht in de postmoderne theorie en cultuurkritiek dat stelde dat identiteitsvorming tot stand komt in relatie tot de ander. Volgens de ideologiekritische varianten van die theorie zijn machtsverhoudingen gecodeerd in binaire opposities, waarbij de identiteit van de ene pool ontleend is aan de (machts)verhouding tot de andere pool, aldus Demeyer & Vitse. Olon & Van Dijk menen bijvoorbeeld dat *Tongkat* van Peter Verhelst een soort voorloper is van de moderne relationele roman, omdat het een roman is ‘waarin mens, dier en ding geen strikt gescheiden entiteiten zijn, maar vloeiend in elkaar kunnen overlopen.’¹¹⁵ Identiteit is in *Tongkat* een genetwerkte, vloeibare constructie, nooit af en altijd in relatie tot iets of iemand anders. Zoals Demeyer & Vitse al opmerkten, kan dat kenmerk ook gelezen worden vanuit een postmodern kader. Het concept van het relationisme is volgens Demeyer & Vitse wel een zinvolle manier om een roman te lezen, maar het gaat (in het geval van *We zullen niet te pletter slaan*) hierin meer om een andere vorm van relationisme die niet zozeer een differentieel, als wel een affectiever karakter heeft dat ‘bovendien veeleer gericht is op het eigene dan op het andere. Identiteitsvorming vindt in deze affectieve economie veeleer plaats in relaties van gehechtheid en verlangen dan in relaties van verschil.’¹¹⁶ Bovendien vervallen Olon & Van Dijk met hun analyse in een zekere vaagheid, wat bijvoorbeeld blijkt uit het volgende citaat: ‘Allemaal zoeken, falen en vinden zij

---

¹¹³ Olon & Van Dijk, “Radicaal relationisme,” online.

¹¹⁴ Demeyer & Vitse, “De affectieve dominant,” lezing.

¹¹⁵ Olon & Van Dijk, “Radicaal relationisme,” online.

¹¹⁶ Demeyer & Vitse, “De affectieve dominant,” lezing.

op hun eigen manier, en de lezer wordt uitgenodigd al dat zoeken, falen en vinden vanuit het perspectief van al deze personages mee te beleven.¹¹⁷

De wegen die Olnon & van Dijk, Vaessens en Vaessens & Van Dijk belichten zijn stuk voor stuk doodlopende wegen. Het concept van het laatpostmodernisme loopt spaak en bovendien ontstaat volgens de logica van Olnon & van Dijk een nieuwe absurde tegenstelling tussen maatschappelijk of laatpostmodern engagement enerzijds en een nieuw filosofisch of e(s)thetisch engagement anderzijds waar respectievelijk een oudere en een jongere generatie auteurs toe behoren. Een roman kan op verschillende manieren geëngageerd zijn en laat zich maar moeizaam vatten in een dergelijk rigide schema.

Ter conclusie van dit deelhoofdstuk wil ik nog wijzen op de legitimatiestrategieën die Vaessens, Vaessens & Van Dijk en in zekere mate Olnon & Van Dijk doorvoeren in hun literatuurbeshouwingen. Volgens Demeyer & Vitse is de literatuurwetenschap zoals elke sociale praktijk constant op zoek naar manieren om zichzelf te legitimeren. De literatuurstudie ontleende vroeger 'haar prestige aan het maatschappelijke belang dat hetzij aan het bestudeerde corpus, hetzij aan de beschouwing daarvan [werd] toegeschreven. In de twintigste eeuw werd dit maatschappelijke belang doorgaans ingevuld als maatschappij- of cultuurkritiek [...] [hetgeen] een emancipatoir effect [werd] toegeschreven.'¹¹⁸ Die strategie duiden ze aan met een 'negatiemodel van legitimering', dat ze in Bart Vervaecks studie *Het postmodernisme in de Nederlandse en Vlaamse roman* aan het werk zien.

De laatste jaren wordt dat negatiemodel volgens Demeyer & Vitse echter vaak ingeruild voor een

assimilatiemodel, waarbij de legitimering veeleer wordt gezocht in de aanpassing aan een als gegeven beschouwde werkelijkheid dan in de negatie of problematisering van die werkelijkheid. Meedoen (aan het heersende debat) en volgen (van de heersende ontwikkelingen) lijken meer dan ooit de ordewoorden te worden, terwijl het negatiemodel principieel weerstand bood aan dat conformisme. In het

---

¹¹⁷ Olnon & Van Dijk, "Radicaal relationisme," online.

¹¹⁸ Demeyer & Vitse, "Revanche of conflict? Pleidooi voor een agonistische literatuurstudie," 511.

assimilatiemodel wordt de maatschappelijke hegemonie waarin de literatuur functioneert niet langer gezien als een contingente, conflictueuze en contesteerbare orde, en ontleent de literatuurbeschouwing haar legitimiteit aan de hoge mate waarin haar onderzoeksobject representatief is voor of (commercieel) succesvol is in die hegemonie.¹¹⁹

Met een ‘hegemonie’ begrijp ik in navolging van Ernesto Laclau & Chantal Mouffe die bepaalde ‘sociale of literaire opvatting die pretendeert het geheel van het maatschappelijke of literaire veld te representeren.’¹²⁰ Volgens Laclau en Mouffe is elk soort veld (zoals het literaire of culturele veld) een contingente, gedecentreerde ruimte waarin de onderlinge verhoudingen van dat veld nooit definitief bepaald zijn. Dat impliceert volgens Demeyer dat ‘geen enkele sociale orde een natuurlijke of andere finale oorzaak kan kennen; ze is het gevolg van een geheel aan praktijken die orde willen brengen binnen dat contingente veld.’¹²¹ Hegemonisch zijn Volgens Laclau en Mouffe die praktijken of articulaties ‘through which a given order is created and the meaning of social institutions is fixed.’¹²² Die dominante orde die de hegemonie definieert is altijd veranderlijk.

Volgens Demeyer & Vitse lijkt de legitimering van de literatuurbeschouwing onafscheidelijk van de literatuur. Wanneer de literatuurstudie prestige wil ontleen aan haar onderzoeksobject, dan is zij afhankelijk van het maatschappelijke prestige van dat object. Tegenwoordig buigen heel wat auteurs, zoals William Marx en Tzvetan Todorov, zich over het zogenaamde probleem van de “ontwaarding” van de literatuur. Thomas Vaessens maakt een soortgelijke analyse en hangt een assimilatiemodel aan waarin we (de studie van) literatuur kunnen opkrikken door radicale veranderingen door te voeren in de hedendaagse literatuur. Die critici behandelen literatuur ‘vanuit een bepaalde maatschappelijke consensus’ en percipiëren ‘literaire verschijnselen [...] volgens de heersende waarden van die maatschappij:

---

¹¹⁹ Demeyer & Vitse, “Revanche of conflict? Pleidooi voor een agonistische literatuurstudie,” 512.

¹²⁰ Demeyer “De literatuur van de jaren zestig: Periodisering, tendensen, maatschappij,” 56.

¹²¹ Demeyer “De literatuur van de jaren zestig: Periodisering, tendensen, maatschappij,” 52.

¹²² Mouffe, C. *Agonistics. Thinking the World Politically*. Verso, New York, 2013. In Demeyer, “De literatuur van de jaren zestig: Periodisering, tendensen, maatschappij,” 52.

de literatuur moet dan aansluiten bij of functioneren volgens dominante cultuuropvattingen.¹²³ Vaessens tracht met zijn studie expliciet het vakgebied te legitimeren door te appelleren aan het maatschappelijke prestige van een specifiek segment van het onderzoeksobject, namelijk de geëngageerde roman. Wat hij echter niet beseft, is dat de veranderingen die hij wil doorvoeren wellicht nefast zullen zijn voor de literatuur. Ook Demeyer & Vitse vrezen voor de zelfdestructieve reflex die Vaessens promoot met zijn geëngageerde roman. Enerzijds produceert de literatuurbeschuwing van Vaessens nieuwe normen en illusies wat betreft corpus en leeswijze over het prestige van literatuur. Anderzijds zal de literatuurbeschuwing, als zij zich ondergeschikt maakt aan de economische rendementslogica van de huidige maatschappelijke hegemonie, vroeg of laat zelf het slachtoffer worden van die zelfopgelegde logica. ‘De literatuurbeschuwing kan immers nooit voldoen aan de rendementseisen die deze hegemonie oplegt’.¹²⁴

1.1.4. Change of dominant? De affectieve dominant

Nu ik de standpunten over de overgang van het postmodernisme naar het laatpostmodernisme volgens Vaessens, Vaessens & Van Dijk en Olton & van Dijk heb geanalyseerd, wil ik onderzoeken of er een sociologische grond is om de bredere ‘beyond postmodernism’-beweging in de hedendaagse literatuur te staven. Hoewel het laatpostmodernisme volgens Vaessens & Van Dijk een problematisch concept is, ziet de jongste literatuur er toch anders uit dan pakweg twintig of dertig jaar geleden. De hamvraag die vele literatuurwetenschappers tegenwoordig bezighoudt is of literatuur vandaag “voorbij het postmodernisme” is geëvolueerd. Vaessens & van Dijk en Olton & Van Dijk merken bijvoorbeeld terecht op dat heel wat hedendaagse literatuur terugkijkt naar traditionele stilistische vormen en dat literatuur zich op het “wereldlijke” of de direct waarneembare realiteit richt. De verklaringen die zij voor hun analyses bieden, zijn echter problematisch. Dat heel wat oudere en jongere schrijvers zich bijvoorbeeld richten op de werkelijkheid of

---

¹²³ Demeyer, “De literatuur van de jaren zestig: Periodisering, tendensen, maatschappij,” 52.

¹²⁴ Demeyer & Vitse, “Revanche of conflict? Pleidooi voor een agonistische literatuurstudie,” 515.

existentiële, affectievere thema's behandelen, ligt volgens mij niet zozeer aan de erfenis van een nieuwe literatuur die zich distantieert van een relativistisch, *anything goes*-postmodernisme, als wel aan een 'affectieve dominant' die de hedendaagse literatuur structureert. Op die manier conceptualiseren Demeyer & Vitse de hedendaagse literatuur; niet als een verschuiving van postmoderne ironie naar laatpostmodern engagement (zoals Vaessens), maar als een transitie van een ontologische naar een affectieve dominant.

Om de verschuiving van die dominant te onderzoeken, zal ik vooral focussen op de heersende ideologie in de Westerse samenleving. Literatuur bestaat immers niet in een vacuüm en maakt volgens Demeyer altijd deel uit van 'discoursen die ons begrip van de maatschappij creëren en vormgeven.'¹²⁵ De relatie tussen literatuur en maatschappij beschouw ik net als Demeyer als een 'dynamisch proces', elk literair verschijnsel kan worden geduid door haar verhouding tot de literaire en maatschappelijke hegemonie.¹²⁶ Terry Eagleton stelt immers in *Marxism and Literary Criticism* dat we literatuur maar kunnen begrijpen door niet alleen aandacht te hebben voor onder andere vorm, stijl en betekenis van een tekst, maar ook dat we die vormen, stijlen en betekenissen als het product moeten zien van een bepaalde sociale of historische werkelijkheid.¹²⁷ Van hieruit kunnen we dan twee sporen volgen. Enerzijds kunnen we die dominant onderzoeken door te kijken naar een hedendaags literair werk, hetgeen 'brings into being that very situation to which it is also, at one and the same time, a reaction. It articulates its own situation and textualizes it.'¹²⁸ Met andere woorden, we kunnen inzicht krijgen in het historisch en cultureel proces waarvan literatuur deel uitmaakt door het 'specifiek literaire' te onderzoeken.¹²⁹ Ofwel kunnen we vertrekken vanuit een uitgebreid institutioneel of cultuurhistorisch kader waarin we hedendaagse literatuur proberen te verklaren. Dat laatste spoor zou echter wel aanleiding kunnen geven om te veronderstellen dat (de evolutie van) literatuur simpelweg een reflectie

---

¹²⁵ Demeyer, H. T'Sjoen, Y., Vervaeck, B., & Keunen, B. "De literatuur van de jaren zestig: Periodisering, tendensen, maatschappij," in *Tussen drang en belemmering. Het lichaam in de Nederlandstalige prozavernieuwing van de jaren zestig* (proefschrift). Universiteit Gent, 2015, 48.

¹²⁶ Demeyer "De literatuur van de jaren zestig: Periodisering, tendensen, maatschappij," 56.

¹²⁷ Eagleton, "Literature and history," 2.

¹²⁸ Jameson, F, "On Interpretation: Literature as a Socially Symbolic Act," in *The Political Unconscious. Narrative as a socially symbolic act*. Routledge, London & New York, 2002 [1981], 67.

¹²⁹ Demeyer, "De literatuur van de jaren zestig: Periodisering, tendensen, maatschappij," 57.

is van een vooraf omschreven historische context, wat uiteraard een vulgair wetenschappelijk uitgangspunt is. Ik ben me ervan bewust dat sociologische reflecties of theorieën over culturele ontwikkelingen altijd speculatief zijn en nooit de (volledige) waarheid in pacht houden.

Met die laatste stelling in het achterhoofd wens ik toch dat tweede spoor te volgen en niet het specifiek literaire te bestuderen. Dat eerste spoor kan echter wel een aanzet vormen voor verder onderzoek over enerzijds de overgang van de postmoderne naar de hedendaagse roman, en anderzijds het verband tussen literaire verschijnselen en de maatschappij. Een breed theoretisch sociologisch kader opstellen doe ik niet alleen uit overweging van mijn interesse voor bredere sociologische en filosofische theorieën over de hedendaagse maatschappij, maar vooral omdat er volgens mij een weinig onderzocht verband is tussen theorieën van filosofen als Hartmut Rosa of Thijs Lijster en literatuur. Alvorens ik het echter over die filosofen zal hebben en hoe hun theorieën een verband houden met de hedendaagse literatuur, stel ik eerst een theoretisch kader op waarin we hedendaagse literatuur kunnen kaderen.

HOOFDSTUK II

Rien n'est plus fort qu'une idée dont l'heure est venue.

Victor Hugo.

Het is mogelijk dat het onmogelijk is om iets nieuwer en juister te zeggen, maar over al het geschrevene daalt het stof der tijden neer, en ik peins daarom dat het goed is als om de 10 jaar een andere een kruis trekt over al die oude dingen, en de wereld-van-vandaag opnieuw uitspreekt met andere dingen.

Louis Paul Boon, *De Kapellekensbaan*.

You actually cannot sell the idea of freedom, democracy, diversity, as if it were a brand attribute and not reality – not at the same time as you're bombing people, you can't.

Naomi Klein.

Next thing she knows, here's who but her very own Ziggy and Otis. With a whole expanding universe to choose from, among the global torrents somehow the boys have located graphics files for a version of NYC as it was before 11 September 2001, before Ms. Chung's bleak announcement about real and make-believe, reformatted now as the personal city of Zigotisopolis [...]. [...] Ziggy has his arm over his brother's shoulder, and Otis is looking up at him with unhesitating adoration. They are ambling around in this not-yet-corrupted screenscape, at home in it already, unconcerned for their safety, salvation, destiny...

Thomas Pynchon, *Bleeding Edge*.

2.1. Hedendaagse literatuur en ideologie

Hedendaagse literatuur is volgens Demeyer & Vitse gestructureerd door een affectieve dominant en niet meer, zoals vroeger, door een ontologische dominant. Dat een culturele dominant in de hedendaagse literatuur verschuift – of is verschoven – is volgens mij significanter dan vele academici zich momenteel voorstellen. Volgens McHale is de beschrijving van elke dominant een beschrijving van ‘the process of literary-historical change.’¹³⁰ Dat we vandaag een literair-historische verschuiving zouden zien, is volgens Stierstorfer een ‘curiously quiet exit’ van de voorgaande dominant, vooral gezien de hevige discussies en ‘infighting’ gedurende het postmodernismedebat van de voorbije decennia. Om de hedendaagse verschuiving naar de affectieve dominant beter te begrijpen, moeten we daarom eerst terug naar de wortels van het postmodernisme en de postmoderniteit.

Het eerste deel van mijn tweede hoofdstuk is een poging tot een ideologiekritische, contextuele duiding van de naoorlogse literatuur (vanaf de jaren zestig) tot vandaag. In 2.1.1 begin ik met een korte beschrijving van de historische periode waarin we postmoderne literatuur met haar ontologische dominant kunnen kaderen, de postmoderniteit. Die periode kenmerkt zich door zwaarmoedigheid (vooral in linkse intellectuele kringen) en berusting in het globalistische laatkapitalisme en de neoliberale politiek. In 2.1.2 wil ik die elementen met elkaar in verband brengen om de verschuiving van de ontologische naar de affectieve dominant te verklaren. Om dat te doen kijk ik eerst naar de situatie voor de zogenoemde verschuiving naar het ‘laatkapitalisme’, specifiek de periode rond 1970.¹³¹ De tegencultuur van de jaren zestig bracht een scepticisme teweeg tegenover het project van de moderniteit, waardoor rede en rationalisme verworpen werden ten voordele van ‘more organic and communal forms of interaction and socialization,’ en een sterker geloof in emoties.¹³² Die ideologische, links-georiënteerde tegencultuur en haar focus op het affect maakte echter deel

---

¹³⁰ Mchale, “Part One: Preliminaries,” 7.

¹³¹ Mandel, E., & Van Wichelen, W. *Het laatkapitalisme: proeve van een marxistische verklaring*. Van Gennep, Amsterdam, 1976.

¹³² Sotirakopoulos, N. “From an Age of Reason to the Age of Aquarius,” in *The Rise of Lifestyle Activism: From New Left to Occupy*, Palgrave Macmillan, London, 2016, 55.

uit van een algemenere ideologie in Amerika, hetgeen volgens Sotirakopoulos de weg baande voor de opkomst van het postmoderne gedachtegoed in de daaropvolgende decennia. Hoewel er tijdens deze periode ook al een belangrijke aandacht was voor het affect, alternatieve levensstijlen en de binnenwereld, waren die kenmerken secundair ten opzichte van het emergente en modieuze postmodernisme in de filosofie en literatuur. Daarnaast rees volgens de Britse documentairemaker Adam Curtis tijdens diezelfde periode een nieuwe ideologie op die volledig in het teken stond van de vrije markt: het neoliberalisme.¹³³ Hierbij wil ik niet zozeer beweren dat postmoderne kunstvormen uitingen zijn van de pessimistische tijdsgeest, als wel dat postmoderne kunst toentertijd een modieuze manier was om de hegemonische politieke orde of ideologie te bekritisieren.¹³⁴

In 2.1.3 zal ik het hebben over de intrede van het postmodernisme als de culturele logica van het laatkapitalisme tijdens de jaren zeventig en de politieke versplintering en regressie van een radicaal-linkse beweging. In 2.1.4, het slotstuk van het eerste deel van mijn tweede hoofdstuk, wil ik onderzoeken of, zoals verschillende (marxistische) critici tegen het postmodernisme ageren, postmoderne literatuur uiteindelijk de ideologie weerspiegelt van het neoliberale laatkapitalisme, als wel of ze ideologiekritisch is.

---

¹³³ Curtis, A. *HyperNormalisation*. British Broadcasting Corporation, Verenigd Koninkrijk, 2016, online: <https://www.youtube.com/watch?v=-fny99f8amM>

¹³⁴ Met die laatste stelling veralgemeen en reduceer ik postmoderne kunst wel tot mijn visie erop. Ik besef dat postmoderne kunst veel meer verschillende vormen aanneemt en het niet noodzakelijk een kritische kunstvorm was. Bovendien was het postmodernisme een internationale kunststroming die ik voornamelijk begrijp vanuit haar Amerikaanse context die ik vervolgens weerspiegelt op de Nederlandse en Vlaamse. Voor mijn scriptie volstaat het om de lezer van het vorige bewust te maken en met betrekking tot het eerste punt te wijzen op de merkwaardige alliantie tussen postmoderne kunst en de toenmalige linkse intellectuele voorhoede.

2.1.1. De postmoderniteit

Vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw ontstond volgens de marxist David Harvey een verandering in de werking van het kapitalisme.¹³⁵ Die stelling baseert hij op een merkbare verschuiving van een fordistisch arbeidssysteem naar een post-fordistisch systeem. Volgens hem en andere linksgeoriënteerde denkers zoals Ernest Mandel was een nieuw tijdperk van het kapitalisme aangebroken: het laatkapitalisme of ‘the third age of machine production’.¹³⁶ Volgens marxistische en niet-marxistische onderzoekers leefden we vanaf ongeveer die periode in een postindustriële, postmoderne maatschappij of “postmoderniteit”.

De “postmoderniteit” staat volgens Zima in contrast met de “moderniteit” ‘in an historical, sociological and philosophical sense, i. e. as a critical reaction to the great social and ideological projects which determined the lives of Europeans and Americans for three to four centuries.’¹³⁷ Het “postmodernisme” is daarentegen, zoals ik hiervoor al algemener definieerde, een ‘literary and artistic reaction to late nineteenth-century and (or) early twentieth-century modernism.’¹³⁸ Het zou echter verkeerd zijn om de verschillende concepten als “postmoderniteit” en “postmodernisme” als twee verschillende begrippen te beschouwen, aangezien het modernisme bijvoorbeeld niet alleen een literair of artistieke beweging is, maar ook een ‘self-reflection’ en ‘auto-critique’ van de moderniteit zelf was. Zo omschrijft Zima het modernisme als

a period of transition which prepares and anticipates the postmodern age. The continuity between modernity and postmodernity is due to the fact that postmodernity develops and radicalises many of the modernist (late modern) arguments directed against modern ideologies and philosophies.¹³⁹

---

¹³⁵ Harvey, “Part II: The political-economic transformation of late twentieth-century capitalism,” 173.

¹³⁶ Jameson, F. *Postmodernism, or, The cultural logic of late capitalism*. London, Verso, 1992.

¹³⁷ Zima, “Why the Postmodern Age Will Last,” 13.

¹³⁸ Zima, “Why the Postmodern Age Will Last,” 13.

¹³⁹ Zima, “Why the Postmodern Age Will Last,” 14.

Postmodernisme en de postmoderniteit zijn twee gegevens die constant op elkaar inwerken, en zijn dus geen strikt gescheiden entiteiten. Bovendien interpreteer ik zoals Zima de overgang van de moderniteit naar de postmoderniteit niet als een breuk, maar als een continuïteit waarin bepaalde politieke, economische en culturele kenmerken op de achter- en voorgrond kunnen treden. Tegen die achtergrond wil ik in dit hoofdstuk kort ingaan op de sociologische en filosofische conceptualisering van de postmoderniteit volgens David Harvey en Fredric Jameson. In wat voor maatschappij kunnen we moderne of hedendaagse literatuur kaderen?

Jameson omschrijft de postmoderniteit in *Postmodernism and Consumer Society* als een historisch concept. Hoe we naar die postmoderne maatschappij zijn geëvolueerd, kan volgens Jameson op verschillende manieren worden verklaard. Harvey bijvoorbeeld beschrijft de overgang ‘in terms of periods of recent social life,’ hij beschouwt de postmoderniteit als een historische conditie.¹⁴⁰ Harvey beweerde dat er na de Tweede Wereldoorlog een sterke economische groei zichtbaar was van 1945 tot 1973, de eerste naoorlogse economische recessie. Die hoogconjunctuur vanaf de naoorlogse periode was gestoeld op ‘a certain set of labour control practices, technological mixes, consumption habits, and configurations of political-economic power,’ en die configuratie duiden we vandaag aan als fordistisch-keynesiaans.¹⁴¹ De economische recessie die 1973 aankondigde, is volgens hem een duidelijke breuk met het fordistische arbeidssysteem, waarin er een transitie merkbaar is ‘in the *regime of accumulation* and its associated *mode of social and political regulation*’ dat dan verschuift naar een systeem van “post-fordisme” of “flexibele accumulatie”.¹⁴²

Volgens Thijs Lijster betekent dat concreet een arbeidssysteem met ‘weinig vaste werknemers, en in plaats daarvan gebruik van *subcontracting* en *outsourcing*.’¹⁴³ Vanaf dan wordt de (postmoderne) transitieperiode zodanig versneld dat we terechtkomen in een

---

¹⁴⁰ Jameson, “Postmodernism and Consumer Society,” 178.

¹⁴¹ Harvey, “Part II: The political-economic transformation of late twentieth-century capitalism,” 121.

¹⁴² Harvey, “Part II: The political-economic transformation of late twentieth-century capitalism,” 124.

¹⁴³ Lijster, T. “De Totaalmens in het tijdperk van het hedo-ascetisme,” in *De grote vlucht inwaarts*. De Bezige Bij, Amsterdam, 2016, 22.

periode vol onzekerheid, verandering en voortdurende (technologische en maatschappelijke) versnelling. Belangrijk is hoe die nieuwe postmoderne cultuur verbonden is met het laatkapitalisme, de huidige kapitalistische situatie die getypeerd wordt door een tot dan ongeziene uitbreiding van kapitaal in niet-gecommodificeerde gebieden. Volgens Jameson is in die postmoderne wereld 'Nature' helemaal verdwenen en vervangen door 'Culture', wat zelf een commodificeerbaar geheel van producten is geworden; 'the market has become a substitute for itself and fully as much a commodity as any of the items it includes within itself [...]'. Postmodernism is the consumption of sheer commodification as a process.¹⁴⁴

Jameson interpreteert de transitie naar de postmoderniteit ten tweede als een ideologische verschuiving. Het postmodernisme is volgens hem de ideologie van het laatkapitalisme. De moderne Westerse samenleving is volgens hem een ultieme voortzetting van het kapitalistische systeem en haar commodificatieloga.¹⁴⁵ Postmoderne kunstvormen zijn volgens Jameson de uitdrukkingen (en de superstructuur van) de laatkapitalistische samenleving. Hij beschouwt de transitie naar de postmoderniteit niet als een complete verandering, maar als een herstructurering van een aantal elementen die vroeger slechts in de marge meespeelden. De postmoderniteit is volgens hem ook een historische periode die de moderniteit is voorbijgestreefd, maar hij erkent wel dat vele elementen van de vorige periode nog steeds doorwerken in de nieuwere periode: 'features that in an earlier period or system were subordinate now become dominant, and features that had been dominant again become secondary.'¹⁴⁶ Daarnaast beargumenteert Jameson dat postmoderne kunst, in tegenstelling tot haar modernistische tegenhanger, puur handelswaar is geworden, met weinig kritisch potentieel. Het postmodernisme is niets meer dan de 'culturele logica' van het laatkapitalisme.

Die intrede van de postmoderniteit is ook verwant met een nieuwe *zeitgeist*, die we (vooral na de studentenprotesten van Mei '68) zien verschuiven naar een pessimistische

---

¹⁴⁴ Jameson, "Introduction," ix-x.

¹⁴⁵ Creemers, M. & Vitse, S. "Theoretisch Kader," in *Een afdruk in aardbeien en rozen. Ideologiekritiek in drie postmoderne historiografische romans* (Masterproef). Universiteit Utrecht, 2012, 20.

¹⁴⁶ Jameson, F. "Postmodernism and Consumer Society," in *Modernism/Postmodernism*. Brooker & Peter (Red.). New York, Longman, 1992, 177.

tijdsgeest. Nikos Sotirakopoulos stelt immers in *The Rise of Lifestyle Activism, from New Left to Occupy* dat tijdens die periode aan de linkerkant van het politieke spectrum een algemeen gevoel heerste van pessimisme en regressie.¹⁴⁷ Die algemene sfeer van teloorgang aan de linkerzijde hangt volgens hem samen met het algemenere ideologische klimaat en een ‘deep questioning of the possibility of capitalism to provide a future of continuous prosperity and progress.’¹⁴⁸ Datzelfde verband wordt volgens Adam Curtis in zijn documentaire *HyperNormalisation* ook concreet gemaakt. Hij toont aan dat de linkse radicalen van de woelige jaren zestig zich uiteindelijk berusten in de consumptielogica van de laatkapitalistische Westerse samenleving, waardoor de waarden en kritieken van de protestgeneratie van ’68 onschadelijk werden gemaakt. Het protest van die radicalen speelde zich vanaf dan niet langer (voornamelijk) af op de straten, maar volgens Curtis in de hoofden van de mensen – in (postmoderne) vormen van kunst. Dat verband tussen de teloorgang van de linkse radicalen, de berustende, pessimistische tijdsgeest en de opkomst van die postmoderne kunstvormen wil ik in het volgende hoofdstuk dieper onderzoeken. Hierin heb ik dus voornamelijk een diachrone onderzoeksblik, waarin ik kijk naar de veranderingen binnenin het kapitalisme en naar de opkomst en teloorgang van de protestgeneratie. De waarden en kritieken die ten grondslag lagen aan de hele protestbeweging, zorgden op filosofisch en ideologisch niveau voor de opkomst van het postmodernisme.

2.1.2. Van revolutie tot berusting: de verrijzenis en val van een radicaal-linkse voorhoede

Vanaf de naoorlogse periode zien we volgens Sotirakopoulos het trage ontstaan van een ‘Nieuw Links’ of ‘New Left’ dat zich duidelijk afscheidt van een ‘ouder links’. Die laatste beweging hing een orthodoxe interpretatie aan van het marxisme en focuste zich voornamelijk op de problematiek van de klassenstrijd. De opkomst van New Left was volgens hem een politieke, sociale en culturele reactie op twee tendensen in het bredere linkse milieu

---

¹⁴⁷ Sotirakopoulos, “The 1970s and beyond: A Counter-Revolution of Capitalism or the New Left Fears Going Mainstream?” 72.

¹⁴⁸ Sotirakopoulos, “The 1970s and beyond: A Counter-Revolution of Capitalism or the New Left Fears Going Mainstream?” 72.

en in Westerse maatschappijen in het algemeen: ‘the moral bankruptcy of Soviet-style communism [...] and the bureaucratic shadow of the so-called Fordist state, in which the organized labour movement and social democracy had a central role to play.’¹⁴⁹ Op het Twintigste Congres van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie in 1956 onthulde de toenmalige partijleider van de Communistische Partij Nikita Chroesjtsjov gedeeltelijk de misdaden van het Stalinistische tijdperk in Rusland, wat een versplintering veroorzaakte in de internationale communistische beweging. Voorstanders van de radicale vleugel van de sociaaldemocratie en orthodoxe marxisten zochten daarom ‘another road to socialism,’ ver weg van de tekortkomingen van het Stalinistisch-communistische gedachtengoed.¹⁵⁰ Dat vormde later volgens Sotirakopoulos de kern van de New Left in het Verenigd Koninkrijk en Amerika. Andrews karakteriseerde de nieuwe, radicale beweging als

(a) a “third way” beyond the Stalinist and the social democratic paradigms, both of which were progressively being de-legitimized and were uninspiring, (b) a political, social and cultural reaction to post-Second World War capitalism, which was characterized by technocratic managerialism, bureaucracy, consumerism and success in providing prosperity and a stable economic environment, (c) a move away from the state and its bureaucracy towards civil society in dealing with issues that the late-Fordist state struggled to cope with (equality, rights of disadvantaged groups, the environment and so on), (d) a move away from the politics of Leninist vanguardism to the politics of personal participation and responsibility, towards the ideal of a direct and participatory democracy.¹⁵¹

Opmerkelijk genoeg stond tijdens deze periode niet de werkende klasse centraal, maar gemarginaliseerde bevolkingsgroepen, de nieuwe middenklasse en studenten. ‘The social

---

¹⁴⁹ Sotirakopoulos, “From the Dictatorship of the Proletariat to Woodstock,” 18.

¹⁵⁰ Sotirakopoulos, “From the Dictatorship of the Proletariat to Woodstock,” 18.

¹⁵¹ Andrews, G. “The three new lefts and their legacies,” In *New left, new right and beyond: Taking the sixties seriously*. Andrews, Cockett, Hooper & Williams (Red.), Palgrave Macmillan, Basingstoke, 1999, 66–84. In Sotirakopoulos, “From the Dictatorship of the Proletariat to Woodstock,” 19.

base of radical opposition, accordingly, has shifted— from small farmers and immigrant workers to blacks, students, youth and women.¹⁵² Vooral jonge middenklassestudenten speelden een belangrijke rol in de revitalisering en radicalisering van links tijdens de jaren zestig, omdat hun radicalisme stoelde op de verworvenheden van het oude links tijdens het industriële kapitalisme. De revolutie die die nieuwe groepen beoogden, had geen economische of politieke basis, maar een culturele. Zo bekritiseerde de New Left ‘non-material aspects of bourgeois social life [...]’: issues such as alienation, a supposed absence of meaning in urban life, a quest for alternative ways of life and forms of communication, the relationship between genders and races, the environment and so on.¹⁵³ De beweging die Sotirakopoulos beschrijft als New Left vulde immers ook een politieke leegte die werd achtergelaten door oude rechtse waarden, zoals nationalisme, imperialisme, militaire trots en een raciale superioriteit, en de oubolligheid van het oude links.

De New Left-beweging mondde tijdens de jaren zestig uit, zo stelt Sotirakopoulos, in wat aanvankelijk een heropbloei van links was, maar uiteindelijk leidde de beweging tot een versplintering in avonturisme, geweld, irrationalisme en emotionalisme. Het verhaal dat de Nieuw Linkse tegencultuur presenteerde, was er een die naast het groeiende materialisme, consumentisme en de economische groei in het algemeen bevroeg, ook de revolutionaire politieke potentie van de ‘common people’ problematiseerde. Maar volgens Sotirakopoulos nam er in de achtergrond een veel belangrijkere, subtielere verschuiving plaats die tot op vandaag weerklinkt. De transitie waarover hij het heeft is de problematisering van de notie van rede als een instrument om de werkelijkheid te begrijpen, de garantie van vooruitgang door rationalisme en de mogelijkheid om te ontsnappen van een donker verleden van de mensheid.¹⁵⁴ Rede en rationalisme – middelen om met de werkelijkheid om te gaan op basis van objectieve bewijzen, in tegenstelling tot bijvoorbeeld een epistemologische relatie aan te gaan met de wereld op grond van religie of intuïtie – werden door de radicale linkse tegencultuur verbonden aan iets negatiefs en bevreedends, met ‘technocracy, bureaucratic

---

¹⁵² Gitlin, T. *The sixties: Years of hope, days of rage*. Bantam Books London/New York/Toronto/Sydney/Auckland, 1993, 2.

¹⁵³ Sotirakopoulos, “From the Dictatorship of the Proletariat to Woodstock,” 21.

¹⁵⁴ Sotirakopoulos, “From the Dictatorship of the Proletariat to Woodstock,” 40.

administration and the warfare-industrial complex.¹⁵⁵ Op die manier werd de ratio op dezelfde lijn geplaatst als het kapitalisme en de consumptiemaatschappij, waar de linkse tegencultuur zich tegen afzette. Het project van de verlichting, waarin de mensheid progressief streeft naar de best mogelijke bestaansvoorwaarde, werd daardoor opgegeven ten voordele van een alternatieve levensstijl waarin de nadruk lag op emotionalisme en de beleving van authentieke ervaringen.

Kritiek op de zogenoemde universele waarden van de verlichting kwam vaak uit conservatieve, religieuze cirkels en van traditionalisten. Een meer links-georiënteerde aanval op die verlichtingswaarden kwam deze keer echt vanuit de hoek van de maatschappijkritische Frankfurter Schule. Over alle technologische vernieuwingen die het leven makkelijker maakten en de industriële consumptiemaatschappij verrijkten, doemde volgens de meest prominente denkers van die school steeds de donkere en gewelddadige kant op van die innovaties: 'they were products of the same womb that gave birth to gas chambers, nuclear bombs and B-52 bombers,' of, in de woorden van Herbert Marcuse in *One-Dimensional Man*:

Auschwitz continues to haunt, not the memory but the accomplishments of man-the space flights; the rockets and missiles; the "labyrinthine basement under the Snack Bar"; the pretty electronic plants, clean, hygienic and with flower beds; the poison gas which is not really harmful to people; the secrecy in which we all participate. This is the setting in which the great human achievements of science, medicine, technology take place; the efforts to save and ameliorate life are the sole promise in the disaster.¹⁵⁶

Sotirakopoulos bekijkt het echter anders en stelt dat de wereldoorlogen, de verrijzenis van het totalitaire gedachtengoed veeleer een ontsporing van de principes van de Verlichting zijn

---

¹⁵⁵ Sotirakopoulos, "From the Dictatorship of the Proletariat to Woodstock," 40-41.

¹⁵⁶ Marcuse, H. "Conclusion," in *One-Dimensional Man: studies in the ideology of advanced industrial society*. Routledge and Kegan Paul, London, 1968, 252.

dan het logische eindpunt ervan. De Verlichting predikte immers individualisme, terwijl nationalisme, fascisme en nazisme uitdrukkingen zijn van een ontspoord collectivisme en dus tegengesteld zijn aan rede en individualisme. Maar dat was volgens Sotirakopoulos echter niet de boodschap die toen resoneerde. Wanneer rede, rationalisme en wetenschappelijke vooruitgang niet meer gevierd worden om hun emancipatorisch potentieel, dan winnen concepten die daartegenover staan aan belang, zoals ‘emotionalism, faith, mysticis and a longing for a past that allegedly seemed simpler and more humane’ – Het doet allemaal verdacht veel denken aan hedendaagse culturele of literaire ontwikkelingen.¹⁵⁷

Het fundamentele probleem met de vernietigende kritiek van New Left op materialisme, ongehinderde economische groei en het koele rationalisme, was de afwezigheid van een alternatieve visie op de toekomst. Die ‘absence of political conviction’ en ‘the discomfort of large parts of the modern radical milieu with theoretical and analytical coherence,’ was niet alleen karakteristiek voor de protestgeneratie, maar het was ook een bredere ideologische tendens toen.¹⁵⁸ Vandaag, veertig jaar later, lijkt die affectieve ideologische tendens opnieuw grond te krijgen in de maatschappij en cultuur. Zo stelden de Spaanse Indignados in hun manifest van 2011 dat ‘[s]ome of us consider ourselves progressive, others conservative. Some of us are believers, some not. Some of us have clearly defined ideologies, others are apolitical, but we are all concerned and angry [...]’.¹⁵⁹ Op die manier zien we de problematische politieke tendens die tot op vandaag heerst: emoties vervangen ideeën. ‘[S]trong feelings can mobilize individuals and put forward procedures for change, but in the absence of specific solutions, such a change cannot come.’¹⁶⁰ Zo kunnen we dus concluderen dat de affectieve dominant in de literatuur al een ideologische basis heeft in de protestgeneratie. Dat die affectieve dominant vandaag echter prominenter is dan vroeger, kunnen we verklaren aan de hand van de theorie van Jameson. De nadruk op emoties was al gemeengoed een veertigtal jaar geleden, maar waren toen slechts secundaire kenmerken in

---

¹⁵⁷ Sotirakopoulos, “From the Dictatorship of the Proletariat to Woodstock,” 42.

¹⁵⁸ Sotirakopoulos, “Conclusion: Conundrums and Opportunities for the Left,” 165-167.

¹⁵⁹ Democracia real ya!. *Manifiesto*. 2011, online: <http://www.democraciarealya.es/manifiesto-comun/manifiesto-english/>.

¹⁶⁰ Sotirakopoulos, “Conclusion: Conundrums and Opportunities for the Left,” 167.

de literatuur.¹⁶¹ Nu het potentieel van postmoderne kunstvormen stilaan uitgewerkt raakt, worden affectieve kenmerken prominent en het vorige secundair.

Tegelijkertijd ontstond volgens Curtis tijdens de jaren zeventig een nieuwe manier om de maatschappij te organiseren, om politiek te bedrijven. ‘The old politicians believed that crises were solved through negotiations and deals. The bankers had a completely different view. They were just the representatives of something that couldn’t be negotiated with: the logic of the market.’¹⁶² Het meest verbazingwekkende volgens Curtis aan die neoliberale logica was dat niemand zich er tegen verzette, iedereen nam het systeem spontaan aan zonder er zich verdere vragen bij te stellen. De radicalen en de linkse tegencultuur die een tiental jaar eerder ervan droomden om Amerika te veranderen door revolutie, deden niks. Als ‘the sixties [...] the Age of Aquarius’ was, ‘the age of social commitment and cultural revolution,’ dan kreeg het daaropvolgende decennium volgens Christopher Lasch al snel de reputatie als een periode vol ‘self-absorption and political retreat’ van de New Left.¹⁶³

De New Left evolueerde volgens Sotirakopoulos tot een beweging die aanvankelijk als doel had om de wereld te veranderen, maar die finaal politiek verslagen werd en zich keerde tot een introspectief solipsisme. Sotirakopoulos betoogt daarom dat de jaren zeventig beschouwd kan worden als een tijdperk van politieke desillusie en neergang van links dat op twee manieren kan gelezen worden: ‘either as a retreat of the radical ideas of the 1960s or as a period of calm in the battle of ideas [...]’¹⁶⁴ Murray Bookchin stelde dat de radicale linkse tegenbeweging versplinterde in twee soorten: een minderheid van de beweging isoleerde zich op politiek vlak en werd bijzonder vatbaar voor een repressief optreden van de staat. Die minderheid kwam terecht in wat Bookchin ‘terroristic adventurism’ noemt, waar ondergrondse terreurgroepen als de Weather Underground in de VS en de Rote Armee

---

¹⁶¹ Dat is echter niet de enige verklaring die we hieraan kunnen toeschrijven. Ongetwijfeld spelen vandaag ook sociale media bijvoorbeeld een rol in de prominentie van het affect in plaats van solide ideeën in de moderne samenleving.

¹⁶² Curtis, “HyperNormalisation,” online.

¹⁶³ Lasch, C. “Afterword: The Culture of Narcissism Revisited,” in *The culture of narcissism: American life in an age of diminishing expectations*. WW Norton & Company, New York/London, 1991, 237.

¹⁶⁴ Sotirakopoulos, “The 1970s and Beyond: A Counter-Revolution of Capitalism or the New Left Fears Going Mainstream?” 61.

Fraktion in Europa beruchte exponenten van zijn.¹⁶⁵ Een tweede splintergroep zag heil in een ‘spiritueel narcisme’ en een protestvorm ‘that focused more on single issues rather than challenging society’s basic institutions and economic relationships.’¹⁶⁶ Die stroming experimenteerde met een soort escapisme waarin drugs (en de beleving ervan) een belangrijke rol speelde.

Dat ‘spiritueel narcisme’ is volgens Curtis de belangrijkste uitdrukking van de linkse berusting in het laatkapitalisme. Hij beschouwt de teloorgang van de linkse radicale tegencultuur vanaf de jaren zeventig als een verschuiving van radicaal collectivisme tijdens de jaren zestig naar een radicaal individualisme:

Instead, radicals across America turned to art and music as a means of expressing their criticism of society. They believed that instead of trying to change the world outside, the new radicalism should try to change what was inside people’s heads. And the way to do this was through self-expression, not collective action.¹⁶⁷

Het is vanaf dat moment dat het poststructuralistische en postmoderne gedachtengoed opkomt. Sven Vitse stelt immers in *Tekstbestanden* dat volgens Terry Eagleton de deconstructiefilosofie van Jacques Derrida een effect is van de wanhoop en desintegratie van de linkse intellectuele voorhoede.¹⁶⁸ De analyse van Curtis is perfect rijmbaar met wat Lyotard tijdens de jaren zeventig *La Condition Postmoderne. Rapport sur le savoir* het ‘einde van de grote verhalen’ noemt. Het verlies van vertrouwen van de linkse tegenbeweging in een realiseerbaar socialistisch maatschappelijk alternatief – een ‘métarécit’ of metaverhaal, in de woorden van Lyotard – was het enige grote verhaal dat nog niet gedeconstrueerd was. Toen dat wel gebeurde, werden de ‘métarécits’ vervangen door ‘petit récits’ of kleine verhalen

---

¹⁶⁵ Bookchin, M. *Anarchism, Marxism and the Future of the Left: Interviews and Essays, 1993–1998*. AK Press, Edinburgh/San Francisco, 1999, 82-163 in Sotirakopoulos, “The 1970s and Beyond: A Counter-Revolution of Capitalism or the New Left Fears Going Mainstream?” 61-62.

¹⁶⁶ Sotirakopoulos, “The 1970s and Beyond: A Counter-Revolution of Capitalism or the New Left Fears Going Mainstream?” 62.

¹⁶⁷ Curtis, “HyperNormalisation,” online.

¹⁶⁸ Vitse, S. “Het postmodernisme en de crisis van links. Dertig jaar na *La condition postmoderne*,” in *Tekstbestanden*. het balanseer, Aalst, 2010, 13.

zonder universele reikwijdte. 'Die scepsis – “het ongeloof ten aanzien van metaverhalen” – noemt [Lyotard] postmodern.¹⁶⁹ Volgens Vitse lazen linkse denkers in de theorie van Lyotard een finale afrekening met de marxistische traditie en – meer in het algemeen – met het emancipatorische project van de verlichting. Wanneer het traditionele linkse denken als alomvattend en legitiem verhaal verworpen werd, moest links met een alternatief verhaal opdraven. En dat verhaal vonden ze, zo stelt Curtis, in de binnenwereld van de mensen, in zelfexpressie en avant-gardistische kunstvormen. Hierdoor bood de protestgeneratie geen alternatieve visie op de toekomst, de nadruk lag veeleer op 'highlighting trivial differences, sometimes on issues that are mostly in the realm of culture or lifestyle.'¹⁷⁰ Door die droogte op het vlak van ideeën en het verlies van geloof in universele verhalen verzwakte de politieke sfeer. Wanneer politiek 'little meaning and low aspirations' heeft, dan verbaast het volgens Sotirakopoulos niet dat de gerichtheid op 'the self' niet alleen een ideologische tendens is in radicale milieus, maar ook in de bredere samenleving, 'in the general *zeitgeist* of our era.'¹⁷¹

De radicalen en revolutionairen werden een nieuw soort individuele radicaal volgens Curtis. Zij 'beleefden' en 'observeerden' de stad met een koele afstand. 'They didn't try and change it, they just experienced it.'¹⁷² Die analyse doet denken aan Thijs Lijsters onderzoek in *De grote vlucht inwaarts*, waarin hij stelt dat we de buitenwereld en de geschiedenis steeds meer beschouwen als een onveranderlijk natuurfenomeen.¹⁷³ Ook Sotirakopoulos stelt dat '[a] loss in the faith that things can be changed fundamentally “out there”, leads to a shift towards changing things “inside here”'.¹⁷⁴ Opmerkelijk genoeg weerklinken Sotirakopoulos en Lijsters analyse over de onveranderlijke buitenwereld ook in *The Culture of Narcissism* van Christopher Lasch. De inwaartse blik heerste volgens hem niet alleen na de hoogdagen van New Left, maar was ook volgens hem een breder ideologisch fenomeen in de laatkapitalistische maatschappij van de jaren zeventig.

---

¹⁶⁹ Vitse, "Het postmodernisme en de crisis van links. Dertig jaar na *La condition postmoderne*," 14.

¹⁷⁰ Sotirakopoulos, "Conclusion: Conundrums and Opportunities for the Left," 168.

¹⁷¹ Sotirakopoulos, "Conclusion: Conundrums and Opportunities for the Left," 169.

¹⁷² Curtis, "HyperNormalisation," online.

¹⁷³ Lijster, "Inleiding," 9-10.

¹⁷⁴ Sotirakopoulos, "Conclusion: Conundrums and Opportunities for the Left," 169.

Wat ik met dit hoofdstuk wou aantonen, is dat die inwaartse blik van de gedesillustioneerde New Left-beweging medeverantwoordelijk was voor de opkomst van een nieuwe postmoderne cultuur en de nieuwe postmoderne filosofische problematieken (zoals die van Lyotard). In het volgende hoofdstuk wil ik onderzoeken hoe die filosofische problematiek van het postmodernisme intrinsiek verbonden is met de neoliberale marktlogica en de ontwikkeling van het multinationale kapitalisme. Dat wil ik doen door de belangrijkste standpunten te belichten in *Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism* en “Postmodernism and Consumer Society” van Fredric Jameson.

2.1.3. Hail to the Thief: de hegemonie van het neoliberale laatkapitalisme

Postmodernisme is volgens Jameson een cultureel verschijnsel dat bestaat in verschillende vormen: in muziek, architectuur, film, literatuur, schilderkunst... De postmodernistische esthetiek vormt daarbij steeds een contrast met de modernistische. Jameson onderzoekt verder wat die postmoderne kunst precies karakteriseert. Eerst en vooral houdt het postmodernisme volgens hem een “nieuwe diepteloosheid” in waarin niet langer de gebruiks- dan wel ruilwaarde van (culturele) producten centraal staan. Cultuur is gedomineerd door commodificeerbare, vlakke en emotioneloze producten zonder een authentieke of diepere betekenis. Die pessimistische veeg uit de pan tegen de postmoderne cultuur wil ik in 2.1.4 nuanceren.

Vervolgens is er in de postmoderne cultuur volgens Jameson geen plaats meer voor emotionele concepten als angst en vervreemding, er is een ‘waning of affect’ aan de gang. Dat betekent echter niet dat elk postmodern cultureel product geen blijk meer geeft van een affect, gevoel, emotie of subjectiviteit. In het vorige hoofdstuk stelde ik dat de linkse protestgeneratie in grote mate de rede als instrument verwerp ten voordele van het affect. Dat emotionalisme van de radicale beweging werd uiteindelijk een breder ideologisch verschijnsel volgens de meeste onderzoekers. Hoe dat affect precies tot uiting kwam in culturele producten, verschilde sterk van onderzoeker. Jameson stelt dat de nieuwe culturele ervaring gebaseerd is op een nieuwe emotionele grondtoon, namelijk “intensities” of extreme polaire emoties, zoals euforie. Jameson contrasteert die diepteloosheid van het postmoderne werk of beeld met het befaamde schilderij van Edvard Munch, *De Schreeuw*, wat volgens hem een canoniek modernistisch werk is die de belangrijke modernistische thema’s weerspiegelt als vervreemding, anomie, eenzaamheid en isolatie. Die kenmerken beschouwt hij als de

[e]mbodiment not merely of the expression of that kind of affect [zie bovengenoemde kenmerken] but, even more, as a virtual deconstruction of the very aesthetic of

expression itself, which seems to have dominated much of what we call high modernism but to have vanished away [...] in the world of the postmodern.¹⁷⁵

In de postmoderne cultuur worden daarom een vijftal dieptemodellen van het modernisme verworpen, namelijk (i) de metafysische binnen-buitenlogica waarin het subject zich cathartisch zuivert door zijn emoties naar buiten te brengen, te externaliseren; (ii) het dialectische dieptemodel van essentie en schijn; (iii) het freudiaanse ‘model of latent and manifest, or of repression;’ (iv) het existentiële model van authenticiteit en inauthenticiteit; en (v) de semiotische tegenstelling tussen signifiant en signifié.¹⁷⁶ Die dieptemodellen worden in de postmoderne cultuur vervangen door een (of meerdere) oppervlakte(s). Identiteit en subject(iviteit) zijn volgens het postmodernisme onmogelijke concepten, waardoor de culturele pathologie van het modernisme – de vervreemding – verschuift naar de fragmentering van het subject tijdens het postmodernisme.

Die postmoderne decentrerings van het subject associeert Jameson met de dood van het subject, waardoor er niet alleen een “waning of affect” ontstond in de postmoderne cultuur, maar ook een definitief einde van een persoonlijke stijl. In het postmodernisme is de dominante modus de pastiche. Dat fenomeen heeft een aantal kenmerken gemeen met de parodie, namelijk dat ze allebei een stijl of ‘the mannerisms and stylistic twitches of other styles’ imiteren.¹⁷⁷ Het verschil tussen de postmoderne pastiche en parodie ligt echter in twee cruciale factoren: de humor en representatie. De parodie focust namelijk op de uniciteit van het origineel om het te bespotten, denk maar aan de typische Faulkneriaanse lange zin of de natuurbeelden van D. H. Lawrence.¹⁷⁸ De postmoderne pastiche is daarentegen “blank parody”, een parodie die niet bedoeld is als parodie waarin modernistische stijlen met elkaar vermengd worden, waardoor postmoderne codes ontstaan. Die codes bestaan bij gratie van geavanceerde kapitalistische samenlevingen die nu een veld zijn van stilistische en discursieve heterogeniteit zonder absolute norm: elke historische vorm is vermengbaar met

---

¹⁷⁵ Jameson, “The cultural logic of late capitalism,” 11.

¹⁷⁶ Jameson, “The cultural logic of late capitalism,” 12.

¹⁷⁷ Jameson, “Postmodernism and Consumer Society,” 166.

¹⁷⁸ Jameson, “Postmodernism and Consumer Society,” 166.

een andere vorm.¹⁷⁹ Volgens Jameson is de uniciteit van culturele producten officieel verdwenen door een crisis van de geschiedenis, door een nieuwe diepteloosheid:

[w]ith the collapse of the high-modernist ideology of style – what is as unique and unmistakable as your own fingerprints, as incomparable as your own body [...] – the producers of culture have nowhere to turn but to the past: the imitation of dead styles, speech through all the masks and voices stored up in the imaginary museum of a now global culture.¹⁸⁰

Als gevolg van zo'n wereld vol pastiche, kunnen we niet langer het verleden begrijpen, behalve nog als een opslagplaats van simulacra¹⁸¹, genres, stijlen en codes die hapklaar zijn voor commodificatie. Dat onbegrip van het verleden in het postmodernisme noemt Jameson een crisis in de historiciteit en representatie van de geschiedenis – wat regelrecht tegen Jamesons marxistische mantra ingaat: “always historicize!”

Jameson associeert de hegemone postmoderne esthetiek met de psychoanalytische categorie van de (lacaniaanse) schizofrenie. Met die term wil hij echter geen ‘culture-and-personality diagnosis’ maken van de postmoderne maatschappij en kunst.¹⁸² Jameson beschrijft schizofrenie als ‘the failure of the infant to accede fully into the realm of speech and language.’¹⁸³ Het schizofrene individu heeft geen persoonlijke identiteit, hij kent het onderscheid niet tussen zijn “zelf” en de wereld, en hij ervaart geen continuïteit door tijd. Er zijn verschillende redenen waarom Jameson de schizofrenie associeert met het postmodernisme en laatkapitalisme:

The rapid-fire succession of signifiers in MTV style media erodes the viewers sense of temporal continuity. To use the same words that Jameson uses to describe

---

¹⁷⁹ Jameson, “The cultural logic of late capitalism,” 17.

¹⁸⁰ Jameson, “The cultural logic of late capitalism,” 17-18.

¹⁸¹ Jameson is in grote mate geïnspireerd door Baudrillard's bijdragen over de postmoderne cultuur.

¹⁸² Jameson, “Postmodernism and Consumer Society,” 177.

¹⁸³ Jameson, “The cultural logic of late capitalism,” 26.

schizophrenic experiences, the images that flash across the MTV viewers' retina are "isolated, disconnected, discontinuous material signifiers which fail to link up into a coherent sequence." This postmodern montage can have the effect of disorienting the subject, and may contribute to the egolessness that is characteristic of schizophrenia.¹⁸⁴

Jameson is bezorgd dat die postmoderne kunstvormen de kritische en subversieve ingesteldheid mist die de modernistische kunst wel had. De modernistische kunst was een subversieve 'oppositional art' die zich verzette tegen de 'Victorian moral taboos, or [...] the conventions of polite society.'¹⁸⁵ Die subversieve kunst vormt later rond 1960 het establishment, wanneer de esthetica van het modernisme dominant wordt en bestudeerd wordt als een legitieme nieuwe generatie kunstenaars in universiteiten: '[n]ot only are Joyce and Picasso no longer weird and repulsive, they have become classics [...].'¹⁸⁶ Door de erosie van de grenzen tussen hoge (serieuze) en lage (massa- of populaire) cultuur, kon het postmodernisme zich nestelen in de mainstreamcultuur. Zo vinden we het normaal dat 'everyday life,' zo stelt Eagleton, 'as intricate, unfathomable, obscure and occasionally tedious as Wagner [is], and thus eminently worth investigating.'¹⁸⁷ Jameson vindt echter dat bijvoorbeeld de populaire jongerenzender MTV – een geschikt voorbeeld van popcultuur die het postmodernisme geïncorporeerd heeft – meer bijdraagt aan de kapitalistische cultuur dan dat ze die ondermijnt. De laatkapitalistische schizofrenie, zo stelt Jameson, bereikt een breed publiek in de vorm van de postmoderne cultuur dat haar kritisch potentieel ondergraaft. Zo zien we dat schizofrenie verbonden is met het postmodernisme, en het postmodernisme met het laatkapitalisme. Schizofrenie en postmodernisme zijn fenomenen die verwarren en vertroebelen, wat zich concreet uit in een gefragmenteerde, eclectische cultuur zonder basis, losgewrikt van de geschiedenis. Jamesons visie op postmoderne cultuur

---

¹⁸⁴ Peretti, J. "Capitalism and Schizophrenia," in *Capitalism and Schizophrenia. Contemporary Visual Culture and the Acceleration of Identity Formation/Dissolution*. Negations, online: http://www.datawranglers.com/negations/issues/96w/96w_peretti.html.

¹⁸⁵ Jameson "Postmodernism and Consumer Society," 178.

¹⁸⁶ Jameson, "Postmodernism and Consumer Society," 178.

¹⁸⁷ Eagleton, T. "The politics of Amnesia," in *After theory*. Basic books, New York (N.Y.), 2003, 4-5.

is uiteindelijk tamelijk reductionistisch en heel kort door de bocht. Zijn sombere blik op de postmoderne cultuur – en hier specifiek: literatuur – is zodanig doordrongen van de idee dat postmodernisme een pastiche is van traditionele genres of stijlen, dat hij uiteindelijk net het kritische potentieel van die imitatie uit het oog verliest. Zo komen we tot een belangrijke discussie over het postmodernisme die tegenwoordig nog steeds niet is uitgevochten: is het postmodernisme ideologisch of ideologiekritisch? Over die kwestie zal ik me hoofdzakelijk buigen in het volgende deelhoofdstuk.

2.1.4. “Resistance arises from within”: postmodernisme als ideologie of ideologiekritiek?

Rond de jaren negentig van de twintigste eeuw wordt het postmodernisme volgens Vervaeck een modieuze stroming in de Nederlandse literatuur, maar zonder ingrijpende gevolgen voor wat toen beschouwd werd als de legitieme literatuur. Tezelfdertijd rezen volgens Curtis de banken in Amerika op en werden ze langzaamaan machtiger: ‘What had started ten years before in New York, the idea that the financial system could run society, was spreading. But unlike most systems of power, it was mostly invisible.’¹⁸⁸ Het was voor hem het begin van een onoverzichtelijke, complexe en post-politieke wereld waar politiek geen macht meer had en radicalen die de wereld wilden veranderen, beschouwd werden als gevaarlijk. Op een tamelijk ironische manier haalt hij het voorbeeld aan van Jane Fonda, de politieke activiste die een fitnessgoeroe werd in Amerika: ‘Jane Fonda gave up socialism and started another revolution. Trying to change the world was too complicated, but there was still one thing you could control: your body.’

Niet alleen Jane Fonda is voor Curtis een representatieve figuur om aan te tonen dat het oude politieke systeem aan het vervagen was, maar ook de val van de Sovjet-Unie. Die onverwachte gebeurtenis symboliseerde ‘the final failure of the dream that politics could be used to build a new kind of world.’ De plaats die het nieuwe systeem zou vervangen, was een systeem dat nauwelijks nog iets met politiek te maken had. Het doel van het nieuwe systeem,

---

¹⁸⁸ Curtis, “HyperNormalisation,” online.

zo stelt Curtis, was niet om dingen te veranderen, maar om de status-quo van de banken te handhaven, om een 'post-political world' in stand te houden. De Duitse intellectueel Ulrich Beck beschreef die nieuwe structurering voor het eerst:

Beck said that any politician who believed that they could take control of society and drive it forward to build a better future, was now seen as dangerous. In the past, politicians might have been able to do this. But now they were faced with what he called “a runaway world”, [which was a place] where things were so complex and interconnected, and modern technologies so potentially dangerous, that it was impossible to predict the outcomes of anything you did. [...] Politicians would have to give up any idea of trying to change the world. Instead, their new aim would be to try and predict the dangers in the future, and then find ways to avoid those risks.¹⁸⁹

De toekomst die Beck daardoor voorspelde, was een uiterst conservatieve wereld die gericht was op het behoud van de status-quo. Het enige doel van de politieke klasse in die wereld zou zijn om het gevaar te voorspellen en te voorkomen. Zo'n systeem dat de maatschappij stabiel zou houden, was volgens Curtis tijdens de periode vanaf de jaren 1980-1990 al in de maak in de vorm van globale, verbonden computernetwerken. Netwerken die uiteindelijk in alle vormen van ons dagelijkse leven zouden binnensluipen en proberen onze gedragingen en behoeften te voorspellen, en dat allemaal om het nieuwe systeem stabiel te houden.

Tegen die achtergrond zou volgens Jameson de postmoderne cultuur de logica van de vrije markt volgen, waardoor kunst in principe geen kritische functie meer zou hebben. Daar zouden critici als Hawkes en Norris het mee eens zijn, want de traditionele manier van betekenisgeving van een cultureel werk wordt doorbroken. Marieke Creemers stelt in haar masterscriptie dat die critici beweren dat de representatie in postmoderne cultuur de enige vorm van waarheid is, in plaats van de oude Verlichtingswaarden.¹⁹⁰ Die ideologie van het beeld zou dus niets meer voorstellen dan de ideologie van het laatkapitalisme, waardoor

---

¹⁸⁹ Curtis, “HyperNormalisation,” online.

¹⁹⁰ Creemers, “Inleiding,” 9.

postmoderne kunst onethisch is omdat het een kritisch potentieel mist. Dat zouden critici als Vervaeck, Hutcheon en Currie echter tegenspreken. Zij stellen grofweg het tegenovergestelde van de voorgaande critici: postmoderne kunst is voor hen net de ontkrachting van de neoliberale consumptie-ideologie en kan met andere woorden wel ideologiekritisch zijn. Er is echter geen eenduidig antwoord te geven op de vraag of de postmoderne roman ideologiekritisch is of niet. Wat we wel kunnen stellen aan de hand van Creemers analyse, is dat de meeste postmoderne romans in ieder geval een ideologiekritisch *potentieel* bezitten.

Creemers onderzocht in haar scriptie of de postmoderne historiografische roman ideologie of ideologiekritisch was. Die vraag onderzocht ze door drie romans van drie verschillende auteurs uit het Nederlandse taalgebied te analyseren: *De avonturen van Henry II Fix* van Atte Jongstra, *Turkenvespers* van Louis Ferron en *Tongkat* van Peter Verhelst. Ze besloot dat elke roman het potentieel bezit om ideologiekritisch te zijn. Dat een roman ideologiekritisch potentieel bezit, hoeft niet noodzakelijk te betekenen dat hij het daarom ook is, omdat de interpretatie nog steeds iets is dat vanuit de lezer komt. Net als Vervaeck toont ze met andere woorden aan dat het postmodernisme vooral een niet-traditionele *leeswijze* is. In de roman van Jongstra bijvoorbeeld zit het ideologiekritische potentieel ‘in het tonen van de kleine verhalen van de geschiedenis door Henry II Fix, of in het uitbannen van een voor algemeen geldend verklarend model, zoals het vermoorden van de schim van Freud, die de verklarende kracht van het verleden verbeeld, door Kasper.’¹⁹¹ Meer algemeen stelt ze vast dat het ideologiekritische potentieel in een roman vaak zit in de zichtbaarheid van de traumatische kern van de samenleving, in een van de twee binaire polen waarvan er volgens Derrida steeds een van de twee wordt geprivilegieerd en onderdrukt. Hutcheon en Hawkes ponereren dat postmodernisten de veel- en verscheidenheid aan betekenis als bevrijdend en progressief worden ervaren, aldus Creemers. Die bevrijding en progressie is in de onderzochte romans steeds ambigu. In de roman van Jongstra lijkt er wel degelijk progressie te zitten, maar dat geldt niet voor de romans van Ferron en Verhelst. Creemers concludeert dat postmoderne literatuur voornamelijk verstilt en verstomt, ze maken het de lezer

---

¹⁹¹ Creemers, “Conclusie,” 155.

onmogelijk om terug te gaan naar zijn oude illusies, maar de weg vooruit lijkt soms op een doodlopende straat. Elke postmoderne roman moet dus afzonderlijk worden afgetoetst op de vraag of het een ideologiekritisch potentieel bezit, en zo ja: op welke manieren?

Dat de postmoderne roman een ideologiekritisch potentieel bezit, lijkt echter niet de dominante boodschap te zijn in de literatuurkritiek. Vooral in literatuur en andere kunstvormen van die tijd die simpelweg de postmoderne massacultuur lijken af te beelden of te representeren – denk maar aan de vele popart werken van Andy Warhol of het pop-postmodernisme in de literatuur –, werden die auteurs vaak bekritiseerd om hun vermeende oppervlakkige, kritiekloze kunst. Zo werd een roman van een van de archetypische auteurs van het literaire postmodernisme, Thomas Pynchons *Bleeding Edge*, door vele literaire critici en recensenten beschouwd als “Pynchon Lite”, omdat de roman slechts een schim zou zijn van Pynchons eerdere werken. Eric Sandberg beweert echter dat die opvatting een misinterpretatie is van Pynchons werk. Het is volgens Sandberg net de ideologische representatie van de massacultuur en de oppervlakkigheid die uit *Bleeding Edge* spreken dat de roman net krachtig maken en volgens mij ook een ideologiekritisch potentieel geven.¹⁹²

Ten slotte wijst Sandberg ook nog op de interessante manier waarop kinderen in *Bleeding Edge* gerepresenteerd worden als mogelijke sites van ideologische weerstand. In de laatste scène van de roman kijkt het hoofdpersoonage Maxine naar hoe haar kinderen Ziggy en Otis zonder begeleiding naar school wandelen, waarbij de protagonist uiteindelijk accepteert dat ‘their need and ability to navigate their way through a world that for all its dangers is fundamentally theirs.’¹⁹³ Die hoop voor de toekomst wordt immers tijdens de roman al verkend door de manier waarop kinderen ‘are able to take the preformed, debased, consumer culture to which they are heirs and reshape it for their own purposes.’ Op die manier ontstaat er volgens Sandberg een contrast tussen de volwassenenwereld die bezwijkt onder het nieuwe, gesofisticeerde postmoderne staatssysteem en de kinderwereld die die repressieve

---

¹⁹² Sandberg, E. “Pynchon’s Pop Fiction” in *Pop Pynchon: A Review of Thomas Pynchon’s Bleeding Edge*. New Rambler Review, 2015, online: https://www.academia.edu/17781975/Pop_Pynchon_A_Review_of_Thomas_Pynchon_s_Bleeding_Edge.

¹⁹³ Sandberg, “Pynchon’s Pop Fiction,” 14.

maatschappij weet te weerstaan *binnenin* het systeem. Het is alleen mogelijk, zo interpreteert Sandberg het boek van Pynchon, om weerstand te bieden aan het systeem door er middenin te staan: ‘Like Maxine’s therapist Shawn, the apparently inauthentic, plastic, and shallow can – must, in fact – be the very point from which truth emerges.’

Laat dat net het beeld zijn dat ik in deze scriptie gebruik als metafoor voor de jongste literatuur in de hedendaagse maatschappij die, net door zich onder te dompelen in de hedendaagse leefwereld en ideologie, aan de wieg kunnen staan van niet alleen een nieuwe fase in de moderne ideeënstrijd, maar ook van de hedendaagse literatuur. Zoals Vitse al eerder stelde, rendeert het tegenwoordig niet meer in de literatuur om op een ontologische manier ethische of esthetische problemen aan de kaak te stellen. De affectieve dominant in de literatuur zou echter wel een nieuw, breed publiek weten te betoveren en opnieuw morele, actuele en vormelijke problemen oproepen op een originele, eigentijdse manier. De werkelijkheid wordt bijvoorbeeld tegenwoordig niet meer fundamenteel bevraagd, als we de manier hoe we die realiteit kunnen *voelen* – hoewel dat niet betekent dat daarmee de hele ontologische, filosofische problematiek per slot van rekening overboord wordt gegooid. In wat hierop volgt, wil ik echter niet zoeken naar wat die affectieve dominant op literair niveau nog allemaal inhoudt. Wat ik wel verder wil onderzoeken, is hoe die affectieve dominant de hedendaagse literatuur in de eerste plaats bepaalt. Met betrekking tot de vorige hoofdstukken analyseer ik in het volgende hoofdstuk (2.2) dieper de band tussen literatuur en de hedendaagse maatschappij.

2.2. De affectieve crisis: een contextuele en ideologische duiding van hedendaagse literatuur

In de vorige hoofdstukken besprak ik hoe de affectieve dominant al een ideologische basis heeft in de protestgeneratie. Doordat de linkse radicalen geen concrete alternatieve visie hadden op het hegemonische laatkapitalistische systeem, faalde de linkse tegenbeweging. De boodschap van de radicalen was een irrationeel, emotioneel pleidooi zonder een coherent alternatief voor de toekomst. Dat betekende niet dat de toenmalige protestsfeer helemaal oploste. De radicale ideeën van de protestgeneratie leefde niet meer voort op straat, maar in de hoofden van mensen, in de binnenwereld. De protestbeweging versplinterde in allerlei (culturele) vormen waarin men wel nog kritisch was voor de hegemonie, maar een zekere vorm van berusting in diezelfde orde was onvermijdelijk. Die berusting en onveranderlijkheid van de buitenwereld, toonde ik aan, werd daarnaast bestendigd door een nieuw soort politiek: het neoliberalisme.

Vandaag hebben postmoderne kunstvormen hun slagkracht in de samenleving grotendeels verloren. In allerlei filosofische en sociologische studies over de hedendaagse maatschappij is er steeds een constante: de buitenwereld is een onveranderlijk natuurfenomeen, maar over onze binnenwereld hebben we nog steeds controle. In die context verbaast het wellicht niemand dat er in die context een sterke nadruk ligt op het affect, authenticiteit en een heroplevend gevoel van engagement in de samenleving. Hoewel die focus op het affect vroeger al een belangrijk fenomeen was, was dat toen wellicht een secundair kenmerk dat nu steeds prominenter wordt. De verklaring daarvoor kunnen we immers vinden in politieke, sociologische en economische factoren. In dit slothoofdstuk wil ik de affectieve dominant van Demeyer & Vitse verder ondersteunen door de hedendaagse samenleving zo volledig mogelijk te karakteriseren. Eerst beweer ik dat we literatuur anno 2017 nog steeds moeten kaderen in de problematiek van de postmoderniteit en het postmodernisme (2.2.1). Daarna wil ik aan de hand van de theorieën van een aantal sociologen en filosofen de affectieve dominant een multidisciplinaire fundering geven om het verband tussen de affectieve dominant in de literatuur en maatschappij aan te tonen (2.2.2).

2.2.1. “My heart will go on and so on and so on”: post- of laatmoderniteit?

Volgens Zima is de ‘postmodern problematic geared towards indifference’ vandaag nog steeds onopgelost, en dat bewijzen de vele laatmoderne reacties op het postmodernisme.¹⁹⁴ Die reacties kunnen we zien op twee niveaus. Enerzijds bestaan er heel wat critici die in hun theorieën afrekenen met het postmodernisme (als literaire vorm en filosofisch gedachtegoed), zoals die van Vaessens, Vaessens & Van Dijk en Olton & Van Dijk. Anderzijds bestaat er ook heel wat literatuur van hedendaagse auteurs die nog steeds een laatmoderne ‘problematic’ vertonen. Die laatste problematiek uit zich onder andere in ‘the ambivalence of social values, characters, emotions and utterances, i. e. by a noetic, aesthetic and ethical coincidence of opposites [...]’.¹⁹⁵ Die analyse sluit aan bij die van Vervaeck wanneer hij stelt dat het postmodernisme slechts een ‘modieuze’ – en vandaag een ‘residuele’ – stroming was in de Nederlandse literatuur, en het modernisme (al vanaf de jaren zeventig) tot op vandaag een ‘dominante’ stroming is.

Laatmoderne problematieken (in de literatuur) zijn dus vandaag niet volledig verdwenen. Critici als Vera Nünning zouden zelfs het tegendeel durven beweren. Laatmoderne problematieken als ‘[t]he return to ethics is probably the most widespread tendency in contemporary fiction [...]’.¹⁹⁶ Het zou echter verkeerd zijn om die terugkeer naar ethische waarden te overschatten. Correcter is wellicht dat de laatmoderne en postmoderne problematiek elkaar als twee waterlagen voortdurend doordringen, zoals Vervaeck stelt – al heeft hij het in zijn studie wel over drie lagen in de literatuur: het modernisme, postmodernisme en de neo-avant-garde. ‘[S]oms komt de ene aan het oppervlak, dan weer de andere.’¹⁹⁷ Ook Stierstorfer gaat daarmee akkoord, aangezien de laatmoderne en postmoderne problematieken elkaar ook grotendeels overlappen in ‘many sectors of social

---

¹⁹⁴ Wanneer hij het over de laatmoderniteit (of modernisme) heeft, dan bedoelt hij daarmee de romanvernieuwing die werd ingeluid door auteurs als William Faulkner, James Joyce, Franz Kafka en Marcel Proust vanaf de jaren veertig en vijftig.

¹⁹⁵ Zima, “Why the Postmodern Age Will Last,” 15.

¹⁹⁶ Nünning, V. “Beyond Indifference: New Departures in British Fiction at the Turn of the 21st Century,” in *Beyond Postmodernism. Reassessment in Literature, Theory and Culture*. Stierstorfer, K. (Red.), Walter De Gruyter, Berlin/Frankfurt, 2012, 236.

¹⁹⁷ Vervaeck, “Genre in Verandering. Vernieuwingen in de naoorlogse Nederlandstalige roman,” 66.

life - in very much the same way as the Enlightenment and the romantic period overlapped in various European countries.¹⁹⁸ Op basis van die verticale interactie tussen de verschillende stromingen (in de maatschappij als in de literatuur) kunnen we beoordelen of we ten eerste werkelijk in een geheel nieuw tijdperk als de laatmoderniteit leven, zoals onder anderen Beck en Giddens beweren, en ten tweede hoe we vanuit dat maatschappelijk kader hedendaagse Nederlands proza contextueel en ideologisch kunnen duiden om de affectieve dominant beter te begrijpen.

Zonder de kritieken en hypothesen van Beck en Giddens te negeren, erken ik dat we in een tijd leven vol verandering, een tijd die er heel anders uitziet dan pakweg dertigtal jaren geleden. En dat vooral dankzij

developments in electronic media and communications technologies; developments in the world economic order, especially the mobility of capital; changing global and local patterns of political action; changing relationships between work and the domestic; and changes in public and personal life.¹⁹⁹

Toch volg ik Zima wanneer hij stelt dat we nog steeds in de postmoderniteit leven. Dat wil ik verder in dit hoofdstuk ophelderen om in het volgende te onderzoeken of het debat rond 'beyond postmodernism' in de hedendaagse literatuur wel te rechtvaardigen is.

"It is easier to imagine an end to the world than it is to imagine the end of capitalism." Het huidige laatkapitalistische systeem wordt tegenwoordig beschouwd als de enig mogelijke werkelijkheid. Vandaar ook Mark Fischers term 'capitalist realism': 'the widespread sense that not only is capitalism the only viable political and economic system, but also that it is now impossible even to imagine a coherent alternative to it.'²⁰⁰ De winstgedreven, neoliberale consumptie- en commodificatieloga tijdens de jaren tachtig die volgens Jameson tot elk

---

¹⁹⁸ Zima, "Why the Postmodern Age Will Last," 26

¹⁹⁹ Heaphy, B. "Late Modernity and the Reflexive Turn," in *Late modernity and social change: reconstructing social and personal life*. Routledge, Oxon, 2007, 75.

²⁰⁰ Fischer, M. "It's easier to imagine the end of the world than the end of capitalism," in *Capitalist Realism: Is There No Alternative?* Zero Books, Winchester, 2009, 2.

aspect van de samenleving doordrong, zou dus volgens Fischer ook tot op vandaag doorwerken. Anders gezegd: wat we vandaag op maatschappelijk niveau trachten te analyseren en bekritisieren, is een geheel van processen die het gevolg zijn van een decennialange verheving of intensifiëring van reeds bestaande fenomenen of ontwikkelingen, zoals globalisering, commodificatie, technologisering en capsularisering. Bovendien verheevde de neoliberale marktlogica de voorbije decennia ook en is ze, zoals Curtis al stelt, er vandaag meer dan ooit op gericht om haar ideologie te verhullen en haar status-quo te bestendigen. Dat is, naast het gegeven dat de postmoderne ‘problematic’ in allerlei kunstvormen en de filosofie, nog steeds niet geconsolideerd is, volgens Zima een tweede argument om te beweren dat we nog steeds in de postmoderniteit leven. Bovendien versterken de twee argumenten elkaar: de dominantie van de ‘exchange value’ van consumeerbare producten zorgt voor een blasé-attitude van de moderne mens, waardoor de filosofische ‘central principle of indifference (as interchangeability of values)’ van de postmoderne problematiek versterkt wordt.²⁰¹ De hedendaagse maatschappij wordt volgens Zima, evenzeer als dertig jaar geleden, nog steeds gedomineerd door ‘the invasion by market forces and the exchange value of virtually all spheres of social life - including the family, education, health and leisure.’²⁰²

Dat laatste leidt tot Zima’s derde argument. Na de ondergang van de linkse intellectuele voorhoede vanaf de jaren zeventig is er vandaag nog steeds geen revolutionary elite in the Marxist or Leninist sense in sight which would challenge the market forces [...].²⁰³ Het enige wat de bestaande markt- en winstgerichte laatkapitalistische orde zou kunnen verstoren en omverwerpen is volgens Zima een ecologische ramp, wat zou kunnen leiden tot een grootschalige ideologische reactie tegen de marktgerichte krachten die het milieu altijd bedreigd hebben. Hoe dan ook is er vandaag niet zo’n apocalyptische gebeurtenis aan de horizon, waardoor de huidige orde (voorlopig) blijft voortbestaan. Bovendien kan een ‘problematic’ niet zomaar op korte tijd veranderen:

---

²⁰¹ Zima, “Why the Postmodern Age Will Last,” 26

²⁰² Zima, “Why the Postmodern Age Will Last,” 26

²⁰³ Zima, “Why the Postmodern Age Will Last,” 27

The fact that late modern and even pre-modern elements exist within postmodernity shows that a problematic is a slowly changing constellation and that changes occur almost imperceptibly as certain problems, which were at the centre of a problematic, gradually move to the periphery, as they are superseded by new problems.

Die analyse komt overeen met wat Jameson al eerder stelde over historische verandering. Als de postmoderne 'problematic' volgens Zima en Jameson een gradueel proces is op macroniveau, hoe moeten we dan hedendaagse literatuur evalueren die zogezegd 'beyond postmodernism' is? Het antwoord op die vraag ligt volgens Zima in hoe we vragen over de postmoderniteit beantwoorden als een interdisciplinair geheel 'where philosophical, sociological, psychological and literary (artistic) problems are related to one another.'²⁰⁴ Elke poging om de postmoderne problematiek als een exclusief literair of filosofisch fenomeen te conceptualiseren is gedoemd tot reductie op een onaanvaardbare manier.

---

²⁰⁴ Zima, "Why the Postmodern Age Will Last," 27

2.2.2. “I am already eating from the trash can [called ideology] all the time”: literatuur in context

In dit hoofdstuk wil ik de hedendaagse Nederlandse literatuur proberen te situeren in haar sociaaleconomische en ideologische context. Dat wil ik doen aan de hand van twee denkpijlers – de ene sociologisch, de andere filosofisch – die de ‘affectieve crisis’ van de hedendaagse samenleving concreet conceptualiseren.²⁰⁵ Eerst bespreek ik het sociologische circuit.

Volgens Bernard Stiegler heeft het sociaaleconomische vooruitgangdenken vandaag haar einde bereikt. Anno 2017 leven we in een samenleving waarin, zoals Lyotard al eerder stelde in *La condition postmoderne*, de marktgebonden efficiëntie heer en meester is – hetgeen in stand gehouden wordt door het neoliberalisme en het laatkapitalisme. Het gevolg hiervan is dat we ons verlangen uitsluitend mobiliseren ‘voor investeringen, op hele korte termijn, in de consumptie van goederen en mediaproducten,’ waardoor ‘een meer duurzame affectieve investering in de toekomst en in een progressief sociaal project’ onmogelijk worden.²⁰⁶ Hartmut Rosa conceptualiseert die marktlogica met haar affectieve crisis op een andere manier. Dat is het tweede, filosofische circuit dat ik wil bespreken. Hij gebruikt een filosofisch uitgangspunt waarin hij stelt dat tijd het schaarse goed is geworden van de moderne tijd. De maatschappelijke versnelling staat volgens hem op het punt om een belangrijke drempelwaarde te overschrijden. Voorbij dat punt zal de mens, zoals Karl Marx al stelde, niet alleen vervreemden van zijn handelingen, de dingen waarmee hij werkt, de natuur, de sociale wereld en zichzelf, maar ook van ruimte en tijd op zich.

We zouden vandaag volgens vele onderzoekers in een tijd leven waarin we de verworvenheden van het postmodernisme hebben toegeëigend en waarin we de onveranderlijkheid van het laatkapitalistische systeem erkennen. Dat heeft volgens Vervaeck iets *unheimlich*s:

---

²⁰⁵ Demeyer & Vitse, “De affectieve dominant,” lezing.

²⁰⁶ Demeyer & Vitse, “De affectieve dominant,” lezing.

Van het postmodernisme werd immers vaak gezegd dat het een eind maakte aan alles wat de geschiedenis rechthield: de mens, de identiteit, de rede, en algemener elk overkoepelend en zingevend metaverhaal. Wij zouden dus leven in een tijd na het eind van de geschiedenis, de mens en de realiteit (die één grote fictie bleek te zijn). Wat kan er nog komen na het eind?²⁰⁷

Zoals ik heb proberen aan te tonen in deze studie, is het op z'n minst betwijfelbaar dat we in een soort periode leven waarin de fundamentele postmoderne problematieken vandaag opgelost zouden zijn. In heel wat contemporaine literatuur zien we tegenwoordig een affectieve dominant optreden. In Niña Weijers' roman *De consequenties* zien we bijvoorbeeld een jonge vrouw als hoofdpersonage, Minnie Panis, die zich onderdompelt in allerlei vormen van spiritualiteit die haar leven zin en betekenis geven. Op het einde van het verhaal zien we haar zelfs vluchten van de snelle maatschappij naar 'eindeloze dorre vlaktes met af en toe een verweesd dorp, waar de reiziger maar het best zo snel mogelijk doorheen kon op weg naar opwindender oorden.'²⁰⁸ Felix Post raakt in *Boek van de doden* vervreemd van zijn omgeving en stort zich in een wereld vol drugs, alcohol en escortes om de pijn van zijn mislukte relatie te verzachten. Frappant aan beide romans is hoe de personages in de romans zich nauwelijks of niet verzetten tegen het heersende systeem, ze zijn niet – of, ten minste, minder – geïnteresseerd in ontologische of epistemologische kwesties. Uit heel wat hedendaagse romans blijkt uiteindelijk niet zozeer een hang naar opstandigheid, als wel naar een diepere betekenisgeving, een zoektocht naar authentieke gevoelens en verlangens.

Volgens Demeyer & Vitse is het moderne subject in een affectieve crisis beland. Enerzijds kunnen we ons niet meer identificeren met identificatiemodellen binnen een groter verhaal van emancipatie, anderzijds leidt de identificatie met marktproducten tot leegte, vervreemding en desidentificatie.²⁰⁹ Die ervaring komt volgens Demeyer & Vitse naar voren

---

²⁰⁷ Vervaeck, B., van Adrichem, A., & Spinoy, E. "After postmodernism" in *Parmentier*, Nijmegen, 2010, 19 (3), 6. Online:

http://www.dbnl.org/tekst/_par012201001_01/_par012201001_01_0038.php.

²⁰⁸ Weijers, N. *De consequenties*. Uitgeverij Atlas Contact, Amsterdam/Antwerpen, 2014, 286.

²⁰⁹ Demeyer & Vitse, "De affectieve dominant," lezing.

in onder andere *Stilte en melk voor iedereen* van David Nolens en in het vervreemde identiteitsgevoel in *De consequenties* van Niña Weijers. De reactie op die ervaring kan volgens de onderzoekers enkel affectief zijn: een nieuw emancipatorisch verlangen kan zich enkel uiten in narcistische en collectieve affecten volgens hen, onder andere in affectieve opvattingen over het zelf: in de gemeenschap, een verbond of identiteit. Die ‘change of dominant’ in de literatuur zou volgens de theorie van Zima over de postmoderne problematiek ook zichtbaar zijn op of interageren met andere (wetenschappelijke) velden, zoals de sociologie, filosofie, politiek... In wat hierop volgt, tracht ik dat caleidoscopisch verband tussen literatuur en maatschappij te achterhalen.

In een vorig hoofdstuk besprak ik hoe de zwaarmoedige sfeer van de jaren zeventig en de teloorgang van een radicaal-links alternatief na mei '68 bijdroegen aan de opkomst van het neoliberale laatkapitalisme (2.1.2 en 2.1.3). Zonder al te veel uit te weiden over de sociologische gevolgen van zo'n systeem, moet er op gewezen worden dat het systeem zichzelf kon bestendigen in (zeker tot de financiële crisis van 2008) een globaal, onbeteugeld vrijemarktkapitalisme. Naomi Klein noemt het huidige systeem zelfs een ‘rampenkapitalisme’ omdat de logica van de vrije markt heerst wanneer er ‘orchestrated raids’ zijn ‘on the public sphere in the wake of catastrophic events,’ waarbij (ecologische) rampen gebruikt worden als ‘exciting market opportunities [...]’²¹⁰ Naarmate publieke goederen en diensten de voorbije decennia geprivatiseerd werden en socialistische en communistische regimes in Latijns-Amerika verbrokkelden, consolideerde zich intussen in het Westen een gevoel van de wereld als een steeds complexer wordend, onoverzichtelijk en vooral onveranderlijk geheel. Die sombere sfeer vertaalde zich – zeker vanaf de neergang van de protestgeneratie in de jaren zeventig – volgens Lijster in een beschouwing van de geschiedenis niet als een door mensenhanden geschapen iets, maar als een natuurgegeven. En dat is net ‘het kardinale

---

²¹⁰ Klein, N. “Introduction. Blank Is Beautiful: Three Decades of Erasing and Remaking the World.” In *The Shock Doctrine. The Rise of Disaster Capitalism*. Henry Holt and Company, Metropolitan Books, New York, 2009, 6

principe van ideologie en het einde van iedere mogelijkheid tot maatschappelijke vooruitgang.²¹¹

Die inwaartse vlucht uit zich volgens Lijster in allerlei maatschappelijke fenomenen, voornamelijk in de ikeaficatie van de samenleving of ‘de neiging om de publieke ruimte om te vormen tot een ‘gezellige’ huiskamer [...]. De grote vlucht inwaarts resulteert in een afwachtende houding waarbij men uitsluitend met zichzelf en zijn eigen “zelf” gepreoccupeerd is, en niet langer waarde hecht aan of betrokken is bij de omgeving.²¹² In eenzelfde verband stelt cultuurfilosoof Lieven De Cauter dat we een capsulaire beschaving zijn geworden, wat een samenleving betekent waarin we ons terugtrekken in onze private capsule en we ons op mentaal en fysiek vlak afzonderen van de ander.²¹³ Op mentaal vlak leidt die afzondering volgens Keunen tot een blasé-attitude van de moderne mens waarin enkel nog plaats is voor private geneugten en persoonlijke besognes.²¹⁴ Onze ervaring heeft zich teruggetrokken binnen de grenzen van het subjectieve waarin we tijdens onze bezigheden voortdurend op zoek zijn naar genotsprikkels.

We kunnen de hele capsulariseringsproblematiek ook op basis van iets anders formuleren: tijd. Volgens de Duitse socioloog Hartmut Rosa is de hele moderniteit gekarakteriseerd door maatschappelijke versnelling, zo wijst elke culturele zelfbeschouwing van de moderne tijd – van Shakespeare tot Rousseau, tot Baudelaire en Proust – volgens hem ‘in dezelfde bewoordingen [...] op een versnelling van het maatschappelijk leven, of meer bepaald op een versnelde transformatie van de materiële, sociale en geestelijke wereld.’²¹⁵ De moderne samenleving wordt volgens Rosa beheerst door een ‘totalitaire’ versnellingslogica

---

²¹¹ Lijster, “Inleiding,” 11.

²¹² Lijster, “Inleiding,” 12.

²¹³ De Cauter, L. *De capsulaire beschaving. Over de stad in het tijdperk van de angst*. nai010uitgevers, Rotterdam, 2009.

²¹⁴ Keunen, B., Van der Straeten, B., & Verraest, S. “Hoofdstuk II: Fantasmagorie in de hoog- en laatmoderne literatuur en cultuur (1800-2010),” in *Ik en de stad: fantasmagorie-, ideologie- en utopiekritiek in literatuur en cultuur 1800-2010*. Academia Press, Gent, 2015, 85-88.

²¹⁵ Rosa, H. “Deel I – Een theorie van de maatschappelijke versnelling” in *Leven in tijden van versnelling. Een pleidooi voor resonantie*. Vertaling: Huub Stegeman, oorspronkelijke titel: *Alienation and Acceleration*. Boom Uitgevers, Amsterdam, 2016, 14.

waarin mensen op een steeds hoger levenstempo moeten leven – ofwel ‘de gevoelde behoefte om meer te doen in minder tijd.’²¹⁶

Die versnelling waar Rosa het over heeft, is op zich een universeel fenomeen van de moderniteit vanaf de vroege negentiende eeuw, een periode wanneer de industrialisering van de maatschappij met rasse schreden voortraast. Toch werd de versnelling die we de voorbije decennia meemaakten nog sterker aangedreven dan vroeger, en dat op basis van drie maatschappelijke drijfveren die op hun beurt de huidige laatkapitalistische orde versterken: concurrentie, de belofte van de eeuwigheid en de functionele differentiatie die de vorige twee kenmerken in stand houdt en bevordert. De krachten van de versnelling oefent niet alleen een constante druk uit op het moderne subject – waardoor we volgens hem kunnen spreken van een ‘versnellingstotalitarisme’ –, maar door de versnelling zien we ook een aantal verhoudingen veranderen: de verhouding van de mens tot de wereld of de samenleving (de sociale wereld); tot de ruimte, tijd, natuur en de wereld van levenloze objecten (de objectieve wereld) en ten slotte tot de vormen van onze menselijke subjectiviteit of subjectieve wereld, ons existentiële begrip van in-de-wereld-zijn.²¹⁷ Door die transformatie van de manier waarop mensen zich in de wereld geworpen voelen en hoe ze zich daarin oriënteren, ontstaan potentiële sociale pathologieën – Demeyer & Vitse hadden het hier over een collectief narcisme als reactie op de affectieve crisis. Volgens Rosa mondt de onrust die ontstaat door de maatschappelijke versnelling daarom uit in vervreemding, wat hij begrijpt als ‘de negatie van het goede leven’.²¹⁸ Volgens Rosa leidt maatschappelijke versnelling niet alleen tot vervreemding van de mens, zijn handelingen en de natuur, maar vooral van de tijd en ruimte.

Om zijn these over maatschappelijke vervreemding beter te ondersteunen, haalt Rosa ook het fenomeen van de maatschappelijke verlangzaming aan. Als er zoiets bestaat als maatschappelijke versnelling, dan bestaat volgens Rosa ook het tegendeel ervan. Die laatste vorm is echter niet de dominante modus van de moderniteit, omdat het evenwicht in de hedendaagse maatschappij ‘verschuift ten gunste van de krachten van de versnelling,’ en die

---

²¹⁶ Rosa, “Deel I – Een theorie van de maatschappelijke versnelling,” 24.

²¹⁷ Rosa, “Deel I – Een theorie van de maatschappelijke versnelling,” 53-54.

²¹⁸ Rosa, “Inleiding,” 9.

krachten zijn pas sterker ‘wanneer die systematisch sterker zijn dan de krachten van de [maatschappelijke] verlangzaming.’²¹⁹ Hoewel hij zelf stelt dat die opvatting zich moeilijk empirisch laat bewijzen, is het desalniettemin een interessant filosofisch uitgangspunt. Volgens hem heeft iedere moderne mens angst voor een plotse stilstand in de moderne, snelle samenleving, waarmee hij bedoelt dat de moderne mens heden ten dage een productief wezen is en voortdurend *moet zijn*. Een soortgelijke filosofische denkpijpe onderneemt Lijster ook. Volgens hem is de scheiding tussen werk en vrije tijd in het post-fordistische productiemodel vandaag zodanig vervaagd dat we allemaal ‘Totaalmensen’ zijn geworden, moderne mensen die constant in beweging zijn om te voorkomen dat we ingehaald worden door het leven.²²⁰

Doordat de scheiding tussen arbeid en vrije tijd vervaagt, wordt de menselijke natuur aangetast. Als het post-fordistische arbeidsmodel en de maatschappelijke versnelling voor vervreemding en eenzaamheid zorgt, hoe kunnen we dan tot een betekenisvolle relatie met onze omgeving komen? Hoe gaan we met andere woorden die vervreemding tegen? Volgens Lijster vult de consumptiemaatschappij die lacune momenteel op: de hedendaagse vrijetijds- en amusementsindustrie wordt gekenmerkt door het ‘hedo-ascetisme’, ‘een amalgaam van grenzeloze genotszucht (hedonisme) en het jezelf onderwerpen aan een strikt en dwangmatig systeem (ascetisme).’ Daardoor vertoont het kapitalisme volgens hem, net zoals Rosa, een ‘totalitair’ karakter, omdat de mens in de huidige samenleving volledig wordt ingezet en uitgebuit. Die bevinding is in lijn met wat Demeyer & Vitse hierover vertelden, maar Lijster vermeldt minder expliciet dat die identificatie met marktproducten alleen maar leidt tot desidentificatie en vervreemding.

---

²¹⁹ Rosa, “Deel I – Een theorie van de maatschappelijke versnelling,” 49.

²²⁰ Lijster, “Deel 1: Verinnerlijking,” 19.

CONCLUSIE – “Do not go gentle into that good night”

Misschien is dat wel het kenmerk van deze generatie schrijvers: ze beperken zich niet tot één school, ze hebben niet één samenbindend idee van wat hun teksten zouden moeten beogen, noch maken ze gebruik van één stilistische mal waar hun proza in moet worden gegoten. Ze hebben, kortom, geen gezamenlijk plan voor de wereld en de literatuur, en daarin zijn ze gelijk.

Hassan Bahara & Thomas Blondeau, *Agents-provocateurs: 20 onder 35: een selectie van de origineelste jonge schrijvers uit Nederland en Vlaanderen.*

Welke richting(en) de hedendaagse literatuur zal uitgaan, is altijd onvoorspelbaar.

Sociologen, filosofen, letterkundigen, literaire critici en academici – zo mag intussen wel duidelijk zijn – conceptualiseren het verleden en interpreteren de toekomst (van de literatuur en maatschappij) steeds op andere manieren. Zo ging deze scriptie uit van de vragen: waar gaat het heen met de hedendaagse Nederlandse literatuur? Is er vandaag een consensus bij critici en academici over nieuwe tendensen in de literatuur? Om die vragen te onderzoeken, richtte ik mij op een drietal conceptualisering van twee verschillende groepen onderzoekers.

De eerste groep onderzoekers – Vaessens, Vaesens & Van Dijk en Olon & Van Dijk – hingen hun interpretatie van ontwikkelingen in de contemporaine literatuur op aan het laatpostmodernisme en de relationele roman. Het laatpostmodernisme is volgens Vaessens en Vaessens & Van Dijk een literaire stroming waarin auteurs voor humanistische of ethische waarden pleiten en in zekere mate afstand nemen van het postmodernisme, wat paradoxaal geassocieerd wordt met kritiekloze politieke vrijblijvendheid, nihilistisch moreel relativisme en hyperkritische deconstructie.²²¹ Die algemene verklaring doet echter heel wat afbreuk aan een aantal belangrijke nuances die we moeten leggen in het geval van hedendaagse Vlaamse en Nederlandse literatuur. Zoals ik aantoonde, kunnen we het vandaag echter onmogelijk hebben over een laatpostmoderne literaire stroming met een duidelijk programma en een representatieve reeks auteurs die zich als dusdanig identificeren. De relationele roman is

---

²²¹ Vitse, S. “Het postmodernisme en de crisis van links. Dertig jaar na *La condition postmoderne*,” 19-20.

volgens Olon & Van Dijk een concept dat dicht aanleunt bij het laatpostmodernisme. Hiermee bedoelen ze dat de jongste literatuur in de Lage Landen gekarakteriseerd is door hoofdpersonages die zoeken naar een eigen identiteit door en te midden van de ander. Het probleem met hun opvatting is echter voornamelijk haar vaagheid en de conceptualisering ervan in een (volgens de onderzoekers: problematisch) postmodern kader.

Een interessant gegeven van de laatste groep onderzoekers was hoe ze afrekenden met het postmodernisme. Om die vijandigheid tegenover het postmodernisme te begrijpen, probeerde ik in een ander hoofdstuk te achterhalen wat dat postmodernisme waarover ze het hebben precies is en waarom het zinvoller is om het postmodernisme (als gedachtegoed) niet onkritisch te verketteren. Maar daarmee was de kous nog niet af. De laatste jaren verscheen heel wat wetenschappelijke literatuur over de studie naar hedendaagse literatuur. “Is literatuur vandaag,” zo stellen vele onderzoekers zich de laatste jaren de vraag, “voorbij het postmodernisme?” Het valt nu eenmaal niet te ontkennen dat hedendaagse literatuur niet zozeer postmoderne thema’s wil aankaarten of stilistisch experimenteel is – zeker niet in tegenstelling tot ongeveer twintig of dertig jaar geleden. Ter conclusie kunnen we zeggen dat de jongste schrijfsels van hedendaagse auteurs zich nog steeds bewust zijn van ‘problems of form and language,’ maar hun literatuur is bovenal wereldlijk, ‘it does not evade everyday life nor the language of everyday life. It should no longer explicitly question mimesis, but use it and debunk it at the same time.’²²²

Is de eerste groep onderzoekers dan toch juist?

In principe bestaat er geen eenduidig antwoord op die vraag. Zo is het concept laatpostmodernisme wel nuttig om te onderzoeken hoe oorspronkelijk postmoderne auteurs, zoals Stefan Hertmans of Charlotte Mutsaers, evolueren naar een wereldlijkere, minder vormelijk geraffineerde literatuur die meer gebruik maakt van conventioneelere stijlvormen en in meer of mindere mate postmoderne (stilistische of thematische) kenmerken gebruikt. Waar de eerste groep auteurs echter ernstig in tekort schieten, is dat ze die evolutie enerzijds veralgemenen als een reactie op het postmodernisme, en anderzijds de evolutie van de

---

²²² Vitse, “Flemish Literature: Questions of Commitment and Authenticity,” 155.

hedendaagse literatuur conceptualiseren als een beweging van postmoderne ironie naar laatpostmodern engagement. De eerste groep onderzoekers analyseerden weliswaar nieuwe tendensen in de hedendaagse literatuur, maar dat betekende niet dat “het” postmodernisme definitief ten einde was en dat een nieuwe stroming in de literatuur opkwam. Wat de onderzoekers aanduiden als het laatpostmodernisme, maakt volgens mij veeleer deel uit van een bredere beweging niet alleen in de literatuur, maar (vooral) ook in de maatschappij. De kritieken op beide theorieën toonden aan dat het laatpostmodernisme en de relationele roman beter geconceptualiseerd kunnen worden in een breder concept: de affectieve dominant. Dat begrip van de tweede groep onderzoekers – Sven Vitse en Hans Demeyer – is een accuratere en ideologiekritischere manier om ontwikkelingen in de hedendaagse literatuur te kaderen in de Westerse samenleving. De vraag was echter hoe we die affectieve dominant precies kunnen kaderen in (de recente historische ontwikkelingen van) de maatschappij.

Die laatste vraag vormde de centrale onderzoeksvraag van het tweede deel van mijn studie. Als literatuur volgens Eagleton niet zomaar de psychologie van een auteur toont, dan is literatuur gerelateerd aan ‘that dominant way of seeing the world which is the “social mentality” or ideology of an age.’²²³ In dat hoofdstuk ging ik eerst en vooral op zoek naar een sociologisch en filosofisch kader waarin we contemporaine literatuur konden plaatsen. Ik concludeerde dat we de wortels van de affectieve dominant kunnen vinden in de protestgeneratie van de jaren zestig en de berusting van diezelfde beweging in het laatkapitalisme. Die berusting in de kapitalistische maatschappij – en de daaruit voortvloeiende visie dat de geschiedenis een natuurgegeven is – is een belangrijke factor in de recente ontwikkelingen in de literatuur en maatschappij. Die interpretatie van de geschiedenis als natuurfenomeen kan verklaren waarom literatuur gestructureerd is door een affectieve dominant. Net omdat we denken dat de geschiedenis iets onveranderlijks is, sluiten we ons op in een binnenwereld waar we nog controle kunnen uitoefenen op de ‘kleine dingen’ in het leven: ons lichaam, emoties, relaties, vriendschappen, spirituele huishouding...

---

²²³ Eagleton, “Literature and history,” 3.

Sommige postmoderne literaire werken – ik gaf het voorbeeld van *Bleeding Edge* van Thomas Pynchon – kunnen immers explicieter tonen dat de geschiedenis onveranderlijk en chaotisch is. De enige mogelijkheid om de bestaande orde van de postmoderniteit te ondermijnen, zou dan bestaan uit de overname van die chaos, door er net middenin te staan en op die manier kritiek te uiten op actuele vraagstukken.

Tot slot van mijn studie gaf ik nog twee argumenten die de affectieve dominant in de literatuur ondersteunen. Die argumenten haalde ik enerzijds uit sociologische studies van Naomi Klein, Thijs Lijster, Lieven De Cauter en Bart Keunen, en anderzijds uit de (sociaal-)filosofische studie van Hartmut Rosa. Het eerste (sociologische) argument die de affectieve dominant ondersteunt, is de overheersing van de performatieve winstlogica. Onze hedendaagse samenleving is vandaag doordrongen van de idee dat we steeds productief en efficiënt moeten zijn. Dat heeft niet alleen heel wat gevolgen voor de organisatie van de maatschappij, maar ook voor de individuen die erin leven. We zijn volgens Lijster immers allemaal ‘Totaalmensen’ geworden. Het tweede (filosofische) argument van Rosa kwam tot eenzelfde conclusie, maar schetste de problematiek op basis van maatschappelijke versnelling.

De affectieve dominant is een interessante hypothese die verder onderzocht moet worden. Vooral interessant voor verder onderzoek is hoe die nieuwe dominant precies tot uiting komt in het specifiek literaire. Demeyer & Vitse gaven al de aanzet in hun lezing voor de affectieve dominant, maar verder onderzoek naar hun hypothese in recente literatuur is wenselijk.

Bronnen

- Abrams, M. H. *The mirror and the lamp: romantic theory and the critical tradition*. Repr. Oxford university press, New York (N.Y.), 1974.
- Andrews, G. *New left, new right and beyond: Taking the sixties seriously*. Andrews, Cockett, Hooper & Williams (Red.), Palgrave Macmillan, Basingstoke, 1999.
- Bahara, H., & Blondeau, T. *Agents-provocateurs: 20 onder 35: een selectie van de origineelste jonge schrijvers uit Nederland en Vlaanderen*. Prometheus, Amsterdam, 2011.
- Berger, A. A. *The portable postmodernist*. AltaMira press, California, 2003, xvi.
- Bertens, H., & D'Haen, T. *Het postmodernisme in de literatuur*. Arbeiderspers, Amsterdam, 1988.
- Bertens, H., & Fokkema, D. *International postmodernism: theory and literary practice*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 1997.
- Bookchin, M. *Anarchism, Marxism and the Future of the Left: Interviews and Essays, 1993–1998*. AK Press, Edinburgh/San Francisco, 1999.
- Buikema, R. “Te veel werkelijkheid is dodelijk voor de kunst” in *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 126/2, 2010.
- Creemers, M. *Een afdruk in aardbeien en rozen. Ideologiekritiek in drie postmoderne historiografische romans*. Onuitgegeven masterscriptie, Universiteit Utrecht, 2012.
- Curtis, A. *HyperNormalisation*. British Broadcasting Corporation, United Kingdom, 2016, online: <https://www.youtube.com/watch?v=-fny99f8amM>.
- Dautzenberg, A. H. J., “Schrijvers, waar is uw engagement?” in *NRC Handelsblad*, 2015, online: <https://www.nrc.nl/nieuws/2015/11/21/schrijvers-waar-is-uw-engagement-1557826-a625950>.

- De Cauter, L. *De capsulaire beschaving. Over de stad in het tijdperk van de angst*. nai010uitgevers, Rotterdam, 2009.
- Decreus, T. "Het is allemaal de schuld van het postmodernisme," in *De Wereld Morgen*, 2017, online: <http://www.dewereldmorgen.be/artikel/2017/06/01/het-is-allemaal-de-schuld-van-het-postmodernisme>.
- Delanty, G. *Social Theory in a Changing World*. Polity, Cambridge, 1999.
- Demeyer, H. "Tussen drang en belemmering. Het lichaam in de Nederlandstalige prozavernieuwing van de jaren zestig". Onuitgegeven proefschrift, Gent, 2015.
- Demeyer, H & Vitse, S. "Revanche of conflict? Pleidooi voor een agonistische literatuurstudie," in *Spiegel der Letteren* 56/4, 2014.
- Demeyer, H & Vitse, S. "De affectieve dominant. Een ideologiekritische lezing van recent Nederlandstalig proza." *Lezing Achter de verhalen* 6, Rijksuniversiteit Groningen, 2016.
- Eagleton, T. *Marxism and Literary Criticism*. Routledge, London, 1976.
- Eagleton, T. *After theory*. Basic books, New York (N.Y.), 2003, 4-5.
- Fischer, M. *Capitalist Realism: Is There No Alternative?* Zero Books, Winchester, 2009.
- Gitlin, T. *The sixties: Years of hope, days of rage*. Bantam Books, London/New York/Toronto/Sydney/Auckland, 1993.
- Green, J. *Late postmodernism: American fiction at the millennium*. Palgrave Macmillan, New York (N.Y.), 2005.

- Harmens, E.J. & Pfeijffer, I.L. "Manifest voor een riskante literatuur," in *Trouw*, 2009, online: <https://www.trouw.nl/home/manifest-voor-een-riskante-literatuur~a3737705/>.
- Harvey, D. *The condition of postmodernity: an enquiry into the origins of cultural change*. Blackwell Publishing Company, Massachusetts, 1990.
- Hassan, I. Habib. *The postmodern turn: essays in postmodern theory and culture*. Ohio state university press, Columbus (Ohio), 1987.
- Heaphy, B. *Late modernity and social change: reconstructing social and personal life*. Routledge, Oxon, 2007.
- Heumakers, A. "Over New Grub Street; Literatuur, autonomie en engagement en De geëmancipeerde toeschouwer," in *Vrij Nederland*, 2015, online: <http://www.arnoldheumakers.nl/wp-content/uploads/2017/03/Gissing.-New-Grub-Street-Van-Rooden.-Literatuur-autonomie-en-engagement-Ranciere.-De-gee%C2%A6%C3%AAmancipeerde-toeschouwer.pdf>
- Huff, P. *Boek van de doden*. De Bezige Bij, Amsterdam/Antwerpen, 2016.
- Jaeger, T. "Kunst biedt redding," in *NRC Handelsblad*, 2014, online: <https://www.nrc.nl/nieuws/2014/08/29/kunst-biedt-redding-1414001-a239632#photo>
- Jameson, F. *The Political Unconscious. Narrative as a socially symbolic act*. Routledge, London & New York, 2002 [1981].
- Jameson, F. *Postmodernism, or, The cultural logic of late capitalism*. Verso, London, 1992.
- Jameson, F. "Postmodernism and Consumer Society," in *Modernism/Postmodernism*. Brooker & Peter (Red.). Longman, New York, 1992.
- Keunen, B., Van der Straeten, B., & Verraest, S. *Ik en de stad: fantasmagorie-, ideologie- en utopiekritiek in literatuur en cultuur 1800-2010*. Academia Press, Gent, 2015.

Klein, N. *The Shock Doctrine. The Rise of Disaster Capitalism*. Henry Holt and Company, Metropolitan Books, New York, 2009.

Lasch, C. *The culture of narcissism: American life in an age of diminishing expectations*. WW Norton & Company, New York/London, 1991.

Lijster, T. *De grote vlucht inwaarts*. De Bezige Bij, Amsterdam, 2016.

Mandel, E., & Van Wichelen, W. *Het laatkapitalisme: proeve van een marxistische verklaring*. Van Gennep, Amsterdam, 1976.

Marcuse, H. *One-Dimensional Man: studies in the ideology of advanced industrial society*. Routledge and Kegan Paul, London, 1968.

McHale, B. *Postmodernist fiction*. Routledge, London, 1999.

Mouffe, C. *Agonistics. Thinking the World Politically*. Verso, New York, 2013.

Musschoot, A. M. *Op voet van gelijkheid. Opstellen van Anne-Marie Musschoot* (red. Y. T'Sjoen en H. Vandevorde). Seminarie voor Duitse Taalkunde, Gent, 1994.

Nünning, V. "Beyond Indifference: New Departures in British Fiction at the Turn of the 21st Century," in *Beyond Postmodernism. Reassessment in Literature, Theory and Culture*. Stierstorfer, K. (Red.), Walter De Gruyter, Berlin/Frankfurt, 2012.

Olnon, M. & Van Dijk, Y. "Radicaal Relationisme: Het andere engagement in de jongste Nederlandse literatuur," in *De Gids* Vol. 178, Nr. 3, 2015, online: <https://de-gids.nl/2015/no3/radicaal-relationisme>.

Peeters, C. "Thomas Vaessens' literaire populisme" in *Vrij Nederland*, 2009, online: <https://www.vn.nl/thomas-vaessens-literaire-populisme/>.

- Peretti, J. "Capitalism and Schizophrenia," in *Capitalism and Schizophrenia. Contemporary Visual Culture and the Acceleration of Identity Formation/Dissolution*, online: http://www.datawranglers.com/negations/issues/96w/96w_peretti.html
- Pfeijffer, I. L. "We schreeuwen meer dan dat we luisteren. Daarom is literatuur noodzakelijker dan ooit," in *NRC Handelsblad*, 25 april, 2016, online: <https://www.nrc.nl/nieuws/2016/04/25/we-schreeuwen-meer-dan-dat-we-luisteren-daarom-is-literatuur-noodzakelijker-dan-ooit-a1466440>.
- Riley-Smith, B "EU referendum: George Osborne compares Ukip 'breaking point' migration poster to Nazi propaganda," in *The Telegraph*, 19 juni, 2016, online: <http://www.telegraph.co.uk/news/2016/06/19/eu-referendum-campaigning-resumes-as-jeremy-corbbyn-and-michael-g2/>.
- Rosa, H. *Leven in tijden van versnelling. Een pleidooi voor resonantie*. Vertaling: Huub Stegeman, oorspronkelijke titel: *Alienation and Acceleration*. Boom Uitgevers, Amsterdam, 2016, 14.
- Rosenblatt, R. "The Age Of Irony Comes To An End" in *Time Magazine*, 2001, online: <http://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,1000893,00.html#ixzz1XTdJiGt1>.
- Sandberg, E. "Pynchon's Pop Fiction" in *Pop Pynchon: A Review of Thomas Pynchon's Bleeding Edge*. New Rambler Review, 2015, online: https://www.academia.edu/17781975/Pop_Pynchon_A_Review_of_Thomas_Pynchon_s_Bleeding_Edge.
- Self, W. "The novel is dead (this time it's for real)," in *The Guardian*, 2014, online: <https://www.theguardian.com/books/2014/may/02/will-self-novel-dead-literary-fiction>.
- Smith, R.G. "Postmodernism and the Affective Turn," in *Twentieth Century Literature* Vol. 57, No. 3/4, 2011.
- Sotirakopoulos, N. *The Rise of Lifestyle Activism: From New Left to Occupy*, Palgrave Macmillan, London, 2016.

- Stierstorfer, K. *Beyond Postmodernism: Reassessment in Literature, Theory, and Culture*. Walter De Gruyter, Berlin/New York, 2012.
- Tilford, S. "Britain, Immigration and Brexit," in *Centre for European Reform*, december 2015/januari 2016, nr. 105, 3, online:
https://www.cer.org.uk/sites/default/files/bulletin_105_st_article1.pdf.
- Vaessens, T., & van Dijk, Y. *Reconsidering the postmodern: European literature beyond relativism*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 2011.
- Vaessens, T. *De revanche van de roman: literatuur, autoriteit en engagement*. Vantilt, Nijmegen, 2009.
- Van Rooden, A. *Literatuur, autonomie en engagement: pleidooi voor een nieuw paradigma*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2015.
- Van Stralen, H. *Choices and conflicts: essays on literature and existentialism*. Lang, Brussels, 2005.
- Vervaeck, B., van Adrichem, A., & Spinoy, E. *Parmentier* 19 (3). Nijmegen, 2010, online:
http://www.dbnl.org/tekst/_par012201001_01/_par012201001_01_0038.php.
- Vervaeck, B. *Het postmodernisme in de Nederlandse en Vlaamse roman*. Vantilt, Nijmegen, 2007.
- Vervaeck, B. "De kleine postmodernsky: ontwikkelingen in de (verhalen over de) postmoderne roman," in *Achter de verhalen: over de Nederlandse literatuur van de twintigste eeuw*. Peeters, Leuven, 2007, 133–165.
- Vervaeck, B. "Genre in verandering. Vernieuwing in de naoorlogse Nederlandstalige roman," in *Spiegel der letteren*, 56 (1), 2014.
- Vitse, S. *Tekstbestanden. het balanseer*, Aalst, 2010.

Vitse, “Flemish Literature: Questions of Commitment and Authenticity,” in Vaessens, T., & van Dijk, Y. *Reconsidering the postmodern: European literature beyond relativism*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 2011.

Vitse, S. “Wat je een man maakt. Essays en proza van Joost de Vries,” in *DW B*, 2016/2.

Vitse, S. “Het Snijdt. De “cutting edge” van Spit en Sels,” in *DW B* 2016/4.

Wilterdink, N. “In deze verwarrende tijd. Cultuursociologie van het postmodernisme,” in *Amsterdams sociologisch tijdschrift* 26 (4), 1999.

Weijers, N. *De consequenties*. Uitgeverij Atlas Contact, Amsterdam/Antwerpen, 2014.

Weijts, C. “Riskant,” in *De Groene Amsterdammer*, 2009, online:

<https://www.groene.nl/artikel/riskant>.

Zima, P. “Why the Postmodern Age Will Last,” in *Beyond Postmodernism. Reassessment in Literature, Theory and Culture*, Stierstorfer (Red.). Walter De Gruyter, Berlin/New York, 2012.

